

# ‘Van den handel zou hij zingen’

Nederlandse koophandelsgedichten 1770-1830

GERT-JAN JOHANNES en INGER LEEMANS

‘His song would be of trade, and of trade he sang’. Dutch poems on trade 1770-1830.

In the seventeenth-century Dutch Republic, the mercantile nation par excellence, poets often devoted some laudatory stanzas to trade and commerce, to Amsterdam as ‘the merchants’ capital’ or to individual merchants and their virtues. It is only from the second half of the eighteenth century onwards, however, that we find poems that take trade and commerce as their central theme. This article analyses around twelve of these poems dating from the last decades of the eighteenth and the first decades of the nineteenth century. These sometimes exceptionally long works sing the praise of trade as a historical phenomenon, dwelling on developments from primordial times up to their own age. In the nineteenth-century poems, trade even develops into a divine power, the *primum movens* and driving force in the history of human civilization. Two central themes of Enlightenment economics gain prominence here: the Universal Economy Doctrine and the idea of *doux commerce*. While it has often been stated that the Dutch were hardly interested in economics before the end of the nineteenth century, these poems demonstrate that, whereas purely academic discourse on economy was scarce indeed, contemporary international ideas on economy were in fact widespread in the Netherlands. In a popularized and poetic guise they could count on the lively interest of many.

In *De Gids* van juli 1864 besprak de criticus Conrad Busken Huet, met de fluwelen vuist van de superieure stilist, het oeuvre van de dichters Bernard ter Haar, Adrianus Bogaers en Carel Godtfried Withuys. Over het zeer omvangrijke gedicht ‘Het feest van den handel’, geschreven door Withuys, luidde het oordeel:

Met eene logische nauwgezetheid, die aan hoofdigheid zou kunnen doen denken, ontwikkelt deze dichter zijne gedachte. Hij bekommert zich evenmin om de verscheidenheid van gebeurtenissen en toestanden in den loop der geschiedenis als om de fijnere schakeringen der menschelijke natuur. Van den handel zou hij zingen, dit stond vast, en hij zingt er van.<sup>1</sup>

1 Cd. Busken Huet, ‘Gedichten van [...] Ter Haar [...] Bogaers [...] Withuys [...]’, *De Gids* III (1864), 119-149. Flink gewijzigd herdrukt in *Litterarische Fantasien en Kritieken* VII (Haarlem z.j.) 1-24. Zie O. Praamstra, *Gezond verstand en goede smaak. De kritieken van Conrad Busken Huet* (Amstelveen 1991) 191.

Zoals zovele van Huets kritieken roept ook deze allereerst de vraag op hoe het mogelijk is dat geen van de drie dichters op de dag van verschijnen zelfmoord pleegde. Dat deden ze niet, maar dit neemt niet weg dat Huet volgens sommige tijdgenoten wel degelijk de dood van Withuys op zijn geweten had. Verontwaardigd schreef de dichter Samuel Johannes van den Bergh over het stervensproces van Withuys, die

[...] van het oogenblik af dat B.H. zijn schendige handen in diens eerlijk verdiende lauweren sloeg, aan het tobben is geraakt, en er onder gedrukt geloopt heeft totdat gisteren hem een bloedspuwing heeft overvallen. Gaandeweg is W. verminderd - en wie hem van nabij kennen zijn eenstemmig in de verzekering dat de Haarlemsche beul hem heeft omgebracht.<sup>2</sup>

Het is een intrigerende beschuldiging, maar hier gaat het ons om iets anders. Huet had namelijk wel gelijk waar hij wees op de ‘hoofdigheid’, het stijfkoppige of hardnekkige hameren op steeds hetzelfde aambeeld, dat zich in ‘Het feest van den handel’ manifesteert. In zijn gedicht had Withuys, met ijzeren consequentie en tot vervelens toe, de rol van de koophandel in de wereldgeschiedenis bezongen.<sup>3</sup> Daartoe stelde hij alle belangrijke fasen in die geschiedenis, van de holenmens tot de vroege negentiende eeuw, aan de orde in een kleine dertig strofen van bij elkaar bijna vijfhonderd rijmende versregels. Inderdaad, het resultaat was niet om over naar huis te schrijven. Maar ging het hier wel om een persoonlijke eigenaardigheid van de dichter Withuys?

### Een prijsvraag

De kritiek van Huet betrof Withuys’ bundel *Verhalen, romancen en vertellingen* uit 1863, waarin ‘Het feest van den handel’ was opgenomen. Al in de eerste regel merkte de recensent echter op dat het gedicht ‘in 1825 te Gent bekroond’ was. Inderdaad ging het hier om een bekroond en destijds reeds gepubliceerd prijsgedicht, geschreven in antwoord op een poëzieprijsvraag over het thema ‘De koophandel, beschouwd als een voornaam middel van volksbescheving’.<sup>4</sup> Het genootschap dat dit onderwerp had opgegeven, was de Maatschappij van Nederlandsche Taal en Letterkunde te Gent, in 1821 opgericht door de ka-

2 Brief van Van den Bergh aan A.C. Kruseman (d.d. 14 februari 1865). Zie over deze brief: N. Maas, ‘Nogmaals C.G. Withuys’, *Nieuw Letterkundig Magazijn* 12 (1994) 24. Over Withuys ook: N. Maas, ‘Vergeten leden. C.G. Withuys’, *Nieuw Letterkundig Magazijn* 11 (1993) 35-38. De arme Withuys was al in 1834 onderwerp van felle kritiek geweest, in het tijdschrift *De Muzen*. Zie hierover G.J. Johannes, ‘Een romantisch manifest? Het verbeeldingsbegrip in een recensie uit het tijdschrift “De muzen”’, *De Nieuwe Taalgids* 84 (1991) 289-302 en K. Thomassen, ‘Aernout Drost versus Jan Pieter Heije. Wie veegde Withuys?’, *Nieuw Letterkundig Magazijn* 22 (2004) 16-19.

3 C.G. Withuys, ‘Het feest van den handel’, in: Idem, *Gedichten, romancen en vertellingen* (Amsterdam 1863) 21-39.

4 C.G. Withuys, ‘Het feest van den handel. (Een dichterlijk verhaal aan Edwin)’, *Verhandelingen en prijsverzen uitgegeven door de Gendsche Maatschappij van Nederlandsche Taal en Letterkunde* 1 (Gent 1826) 185-202.

tholieke geestelijke Johannes Matthias Schrant.<sup>5</sup> Deze was sinds 1818 in Gent werkzaam als hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde. Als zodanig was hij in dubbel opzicht pionier. Ten eerste behoorde hij tot de vroegste generatie beoefenaren van een vak dat pas tientallen jaren later 'Neerlandistiek' zou gaan heten.<sup>6</sup> Daarnaast was hij een van de ongelukkigen die geroepen werden dit vak te doceren in België, gedurende de korte periode waarin de Zuidelijke Nederlanden behoorden tot het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden. De instelling van de leerstoelen Nederlandse taal- en letterkunde aan alle universiteiten van het Koninkrijk – en zeker die in het Belgische gedeelte daarvan – vormde een onderdeel van het cultuurpolitieke offensief waarmee koning Willem I probeerde zijn rijk tot een eenheid te smeden. Aan hoogleraren als Schrant en Kinker, gearachtereerd in een overwegend Frans georiënteerde en soms ronduit vijandige academische omgeving, viel nu de ondankbare taak ten deel om te fungeren als culturele frontsoldaat.<sup>7</sup>

Met de Gentse Maatschappij van Nederlandsche Taal en Letterkunde, die haar leden rekruteerde uit beide delen van het Koninkrijk, probeerde Schrant een brug te slaan tussen Noord en Zuid. Meer in het algemeen weerspiegelen de werkzaamheden van zijn Maatschappij die van de talloze culturele, wetenschappelijke en literaire genootschappen, zoals die na het midden van de achttiende eeuw vooral in de Noordelijke Nederlanden waren opgericht. Ze beperkten zich voornamelijk tot lezingen en prijsvragen, veelal over godsdienstige of typisch 'vaderlandse' onderwerpen. Een poëzieprijsvraag over de koophandel paste goed in dit patroon. De 'hoofdigheid' waarmee Withuys poëtisch uitweidde over een ogenschijnlijk zo prozaïsch onderwerp als de koophandel was dan ook minstens voor een deel uitgelokt door de formulering van de prijsvraag zelf.

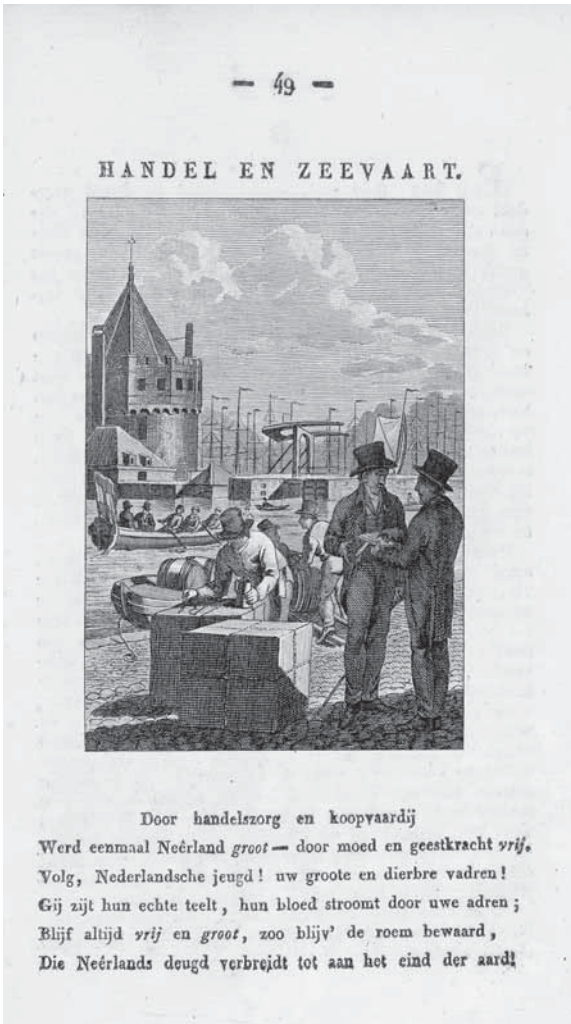
### Een glog gedichten

Over dit alles bij Huet geen woord. Evenmin vermeldde hij dat Withuys met dit gedicht slechts de 'zilveren Eerpenning' in de wacht had gesleept. De gou-

5 J.M. Schrant, *Verslag wegens de werkzaamheden en den staat der Maatschappij van Nederlandsche Taal en Letterkunde te Gend, gedurende het jaar 1823-1824* (Gent z.j.) 9.

6 M. Liauw en L. van de Zande, 'Aen doorluchtige voorgangers hapert het niet'. *Een geschiedenis van de neerlandistiek* (Utrecht 1996); G.J. Johannes, "'Nationale filologieën" en het historisch onderzoek naar disciplinevorming in de geesteswetenschappen', *Studium* 1 (2011) 31-46; G.J. Vis, *Van Siegenbeek tot Lodewick. Verkenningen naar de geschiedenis van de studie der Nederlandsche letterkunde, speciaal in het onderwijs* (Amsterdam 2004).

7 Schrant vatte zijn eigen ervaringen en zijn visie op het streven van Willem I aardig samen in zijn oproep tot de koning na de Belgische Opstand: 'Vergeet dan, Sire! vergeet de Belgen, zij zijn uwer onwaardig. Dat zij woelen; dat zij elkander verslinden!' Geciteerd in: J. Weijermars, *Stiefbroeders. Zuid-Nederlandse letteren en natievorming onder Willem I, 1814-1834* (Hilversum 2012) 367. Over de ervaringen van Kinker met 'de hatelijke kabaal tegen al wat Hollandsch is': K. Steyaert, 'Het mysterie "Tandem". Kinkers studentengenootschap te Luik', in: J. Weijermars e.a. (red.), *Taal, cultuurbeleid en natievorming onder Willem I* (Brussel 2011) 153-168.



Afb. 1 'Handel en Zeevaart', afbeelding uit P. Moens en W.H. Warnsinck, 's Menschen begin, midden en einde. Met platen (Amsterdam 1824), 49. Universiteitsbibliotheek Amsterdam UBM: 1200 G 28.

den penning was destijds gegaan naar de gerenommeerde dichteres Petronella Moens. Haar zeer omvangrijke, prijswinnende bijdrage verscheen onder de weinig verrassende titel 'De koophandel, beschouwd als een voornaam middel van volksbeschaving'.<sup>8</sup> Iets van haar visie op dit onderwerp was trouwens al gebleken uit een boekje dat ze in 1824 had gepubliceerd in samenwerking met Willem Hendrik Warnsinck: 's Menschen begin, midden en einde. Met platen.

<sup>8</sup> P. Moens, 'De koophandel beschouwd als een voornaam middel van volksbeschaving', *Verhandelingen en prijsverzen uitgegeven door de Gensche Maatschappij van Nederlandsche Taal en Letterkunde* 1 (Gent 1826) 171-184.

Dit was een zeer vrije navolging van de gelijknamige bestseller van Jan Luyken uit 1712, nu speciaal voor kinderen samengesteld. Moens had de stukjes in proza voor haar eigen rekening genomen en de bijschriften in poëzie aan haar collega overgelaten. 'De koophandel, mijne jonge vrienden! is de eerste trap tot beschaving en verlichting der geheele wereld', zo luidde de algemene strekking van haar bijdrage. Die van Warnsinck leerde het jonge volkje onder meer: 'Door handelszorg en koopvaardij / Werd eenmaal Neêrland groot – door moed en geestkracht vrij.'<sup>9</sup>

Dat het thema van de koophandel zich in deze jaren ook in de belangstelling van andere dichters kon verheugen, blijkt onder meer uit het tweede deel van de *Gedichten* van Theodorus Johannes Kerkhoven, dat in 1825 op de markt kwam. Het opende met een lang gedicht onder de titel 'De koophandel'.<sup>10</sup> En in 1828, enkele jaren na de Gentse prijsvraag, verschenen de *Gedichten* van Lambrecht van den Broek. Daarin nam diens 'Nederlands koophandel' bijna twintig bladzijden in beslag.<sup>11</sup> Zo'n tien jaar vóór de Gentse prijsvraag had het onderwerp trouwens al geleid tot enkele omvangrijke beschouwingen in dichtvorm. In de *Nagelaten gedichten* van Jan Fredrik Helmers (1815) trof de lezer een vers van 23 bladzijden aan onder de titel 'De handel'.<sup>12</sup> Een jaar later publiceerden de *Vaderlandsche Letteroefeningen* 'De koophandel', een eveneens zeer lang gedicht van de zojuist genoemde Warnsinck.<sup>13</sup>

Stuk voor stuk vonden deze dichters het kennelijk de moeite waard een vers te schrijven dat geheel aan de koophandel was gewijd. Zoals al bleek ging het daarbij bepaald niet om kleine tussendoortjes: zo'n 390 versregels bij Moens, 480 bij Withuys, 650 bij Kerkhoven en 480 bij Van den Broek, terwijl hun voorgangers Helmers en Warnsinck respectievelijk 660 en 370 versregels nodig hadden. Alleen al de monumentale omvang van de gedichten – alle zes zijn het kruisingen tussen lofdicht en leerdicht van het type waarvoor wel de term 'leer-ode' wordt gebruikt – maakt duidelijk dat Withuys bepaald niet de enige was die een zekere 'hoofdigheid' aan de dag legde.<sup>14</sup>

De gedichten in het zojuist omschreven cluster uit de eerste decennia van de negentiende eeuw komen overeen in het streven naar een veelomvattend

9 P. Moens en W.H. Warnsinck, 's *Menschen begin, midden en einde. Met platen* (Amsterdam 1824) 48-49.

10 T.J. Kerkhoven, 'De koophandel', in: Idem, *Gedichten* II (Amsterdam 1825) 1-29.

11 L. van den Broek, 'Nederlands koophandel', in: Idem, *Gedichten* (Rotterdam 1828) 21-42. Kerkhovens vermelding dat zijn gedicht 'weinig dagen na den geduchten watervloed van 3, 4 en 5 februari 1825 werd voltooid', suggereert dat het een 'watersnoodgedicht' was dat speciaal ten behoeve van een inzameling voor de slachtoffers werd geschreven. De watersnood speelt in het gedicht echter geen enkele rol. Het lijkt dan ook niet uitgesloten dat Kerkhoven zijn gedicht oorspronkelijk had geconcipieerd als inzending voor de Gentse prijsvraag. Iets dergelijks geldt eveneens voor het gedicht van Van den Broek.

12 J.F. Helmers, 'De handel', in: Idem, *Nagelaten gedichten* ('s-Gravenhage 1823) 77-103. M. van Hattum dateert het gedicht als waarschijnlijk geschreven in 1813, kort voor Helmers' dood. *Jan Fredrik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger* (Amsterdam 1996), Bijlage II, 417, nr. 98 en Bijlage III, 420-421, nr. 25, 48, 49.

13 W.H. Warnsinck, 'De koophandel', *Vaderlandsche Letteroefeningen* II (1816), 309-318.

14 Over het genre van de leer-ode, zie W. van den Berg en J.J. Kloek (red.), *W. Bilderdijk, De kunst der poëzy* (Amsterdam 1995) 17-20.

overzicht van de verschillende manieren waarop de handel zijn invloed doet gelden. Ook in hun algemene visie op de handel, en in de gegevens die ze ter adstructie daarvan presenteren, vertonen ze tal van overeenkomsten. Daarmee vormen deze gedichten een nieuwe fase in een al veel oudere traditie van poëtische beschouwingen over de koophandel. De periode rond 1770 valt te zien als een overgangsfase in deze traditie. Toen verscheen een cluster van gedichten waarin elementen van de oudere en de latere manier van dichten over de koophandel elkaar afwisselden. Alles bijeen gaat het hier om dertien gedichten uit de tweede helft van de achttiende en eerste helft van de negentiende eeuw. Uiteraard is dit veel te weinig om te kunnen spreken van een apart genre. Het belang van deze gedichten ligt dan ook zeker niet in de eerste plaats in hun betekenis als literair fenomeen. Interessanter is een andere kwestie. Historici hebben herhaaldelijk gewezen op het feit dat er in Nederland tot laat in de negentiende eeuw slechts zeer incidenteel sprake was van wetenschappelijke theorievorming inzake de economie, en dat de moderne economische benaderingen à la Adam Smith pas zeer laat in Nederland doordrongen.<sup>15</sup> Uit de gedichten die wij hier bespreken, blijkt echter dat allerlei bestaande economische theorieën en ideeën wel degelijk bekend waren en circuleerden. Niet alleen onder geleerden, maar ook onder een breder publiek. De vermeende desinteresse van de Nederlander voor economische theorie blijkt minder groot dan vaak gedacht.<sup>16</sup>

Na een korte introductie over de oudere traditie gaan we nu eerst in op de gedichten uit de overgangperiode 1770, waarna we die uit de negentiende eeuw bespreken. Tenslotte stellen we de vraag waarom het koophandelsgedicht na 1830 een stille dood stierf. Het hele bestaan van dit type gedicht raakte vervolgens snel in de vergetelheid. Zo snel dat Huet in 1864 al de indruk kon wekken dat Withuys met zijn koophandelsgedicht een eenling en een zonderling was.

### 1770: de koophandel centraal

De recente speelfilm *Michiel de Ruyter* heeft het weer eens aannemelijk willen maken: de kern van Nederlands grootheid ligt in de combinatie van pragmatisch koopmanschap en heroïsche zeevaart.<sup>17</sup> De film plaatst zich met deze

15 Bijvoorbeeld A.C.A.M. Bots, 'Economisch denken tijdens de Republiek', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* VII (Haarlem 1980) 320-324, aldaar 320; J.R. Zuidema, 'Economic thought in the Netherlands between 1750 and 1879', in: J. van Daal en A. Heertje (red.), *Economic thought in the Netherlands, 1650-1950* (Aldershot 1992) 34; I. Hasenberg-Butter, *Academic economics in Holland, 1800-1870* (Den Haag 1969) 145-147. Zie ook P.C.H. Overmeer, *De economische denkbeelden van Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834)* (Tilburg 1982).

16 Zie ook K. Davids, 'Economic discourse in Europe between scholasticism and Mandeville. Convergence, divergence and the case of the Dutch Republic', in: H. Busche en S. Heßbrüggen-Walter (red.), *Departure for modern Europe. A handbook of early modern Philosophy, 1400-1700* (Hamburg 2011) 80-95.

17 *Michiel de Ruyter* van regisseur Roel Reiné werd uitgebracht in 2015. Een recensent typeerde de film als 'uithangbord voor de BV Nederland' en merkte op: 'De film verleidt de kijkers [...] tot de conclusie dat commercieel denken en handelen bij uitstek "typisch Nederlands" zijn en wil hen zo doen

beeldvorming in een eeuwenlange traditie van loftuitingen op koophandel en zeevaart en op de personen die deze bedrijfstakken tot grote bloei wisten te brengen. Bekende voorbeelden zijn de *Ystroom* (1671) van Antonides van der Goes – een lofzang op de koopstad aan het IJ, de *Lof der Zeevaart* (1623) van Vondel, of diens gedetailleerde rondwandeling langs de hoogtepunten van ‘Koopmans Kapitoel’ Amsterdam, met de handelsbeurs als het kloppend hart: ‘Hier wort Merkuur gedient, geviert, en aengebeên [...] Hier zweet het koopmans brein, gepropt van vrachten, kielen, / Papieren, wisselkanske, en munte, en beurskrackeel’.<sup>18</sup> Deze poëtische lofzangen werden geruggensteund door verhandelingen over de koophandel en ‘deugdenspiegels’ voor de koopman, zoals de oratie over de ‘Mercator Sapiens’ die Barlaeus in 1632 hield bij de inwijding van het Athenaeum Illustre te Amsterdam, en het vuistdikke *Geestelijck Roer van ’t Coopmans-schip* (1638) van de gereformeerde predikant Udemans.<sup>19</sup> In de achttiende eeuw lijkt aanvankelijk de aandacht na de beurscrisis van 1720 te verslappen. Het illustere koophandelsideaal heeft door de beruchte ‘windhandel’ kennelijk een flinke knauw gekregen.<sup>20</sup> Rond 1770 verschijnt echter een reeks gedichten en verhandelingen waarin de (Nederlandse) koophandel centraal staat.

Om wat voor teksten gaat het? Bijvoorbeeld om twee gedichten uit 1769. In dat jaar dicht Onno Zwier van Haren een lange lierzang, *De koophandel*, voor het Zeeuwsche Genootschap der Weetenschappen. De Zeeuwse burgemeester Jan Macquet wijst met zijn ‘Zeevaardy en koophandel’ in datzelfde jaar op het hechte verband tussen beide takken van menselijk bedrijf.<sup>21</sup> Enkele jaren daarna komt Onno Zwier van Haren terug op het onderwerp in ‘De koopman’, gericht aan zijn zoon Duco, om hem ervan te overtuigen dat hij zich als edelman niet hoeft te schamen voor een loopbaan als koopman.<sup>22</sup> Blijkbaar sloeg het thema aan, want in 1777 schreef het Haagse genootschap Kunstliefde Spaart Geen Vlijt een prijsvraag uit voor een ‘Lof van den Nederlandschen koophandel’ in dichtvorm. A.H. Hagedoorn behaalde de gouden erepenning, J.A. Bakker de zilveren. Hun gelijknamige gedichten werden opgenomen in

geloven in een eenduidig Nederlandschap waarop geen kritiek mogelijk is.’ (*NRC Handelsblad*, 14 februari 2015).

18 J. van den Vondel, *Inwydinge van ’t Stadhuis t’ Amsterdam*, red. S. Albrecht e.a. (Muidenberg 1982) 82. Voor een digitale editie van de *Ystroom* zie: <http://deystroom.huygens.knaw.nl>.

19 Zie hierover onder andere Marijke Spies, ‘De koopman van Rhodos. Over de schakelpunten van economie en cultuur’, *De Zeventiende Eeuw* 6 (1990) 166-173.

20 Uitzonderingen op deze regel zijn zeker te vinden. Zo schreef Roeland van Leuve in 1723 nog een lofzang op de (aandelen)handel en de Amsterdamse beurs: *’s Waerelds koopslot of de Amsteldamse beurs* (Amsterdam 1723).

21 O.Z. van Haren, *De koophandel, Lierzang. Aan ’t Zeeuwsche Genootschap der Weetenschappen* (Zwolle 1769); J. Macquet, ‘Zeevaardy en koophandel’, in: Idem, *Dichtlievende uitspanningen. Bevattende heldinnen brieven, natuerkundige beschouwinge, mengelwerk* (Zierikzee 1772) 204-216. Andere versies van dit gedicht werden opgenomen als openingszang van *Aan het vaderland* (1769) en *De Geusen* (1771).

22 O.Z. van Haren, ‘De koopman’, in: *De koopman, De staatsman, De schimmen*. De drie gedichten zijn gezamenlijk uitgeven te Zwolle in 1778. Het eerste gedicht is gericht aan zijn zoon Duco, koopman in Amsterdam, het tweede aan Willem Anne, gedeputeerde van de Staten van Friesland.

de *Proeven van poëtische mengelstoffen* van het genootschap (die van Bakker onder het motto ‘Handelliefde Spaart Geen Vlijt’). Een derde gedicht behaalde een ‘accessit’: het viel buiten de prijzen maar werd wel waardig gekeurd om te worden afgedrukt in de *Proeven*. Het bleek eveneens van de hand van Bakker, die blijkbaar zo enthousiast aan de slag was gegaan dat hij maar meteen twee gedichten instuurde.<sup>23</sup> De prijsvraag van Kunstliefde volgde kort op een eerdere prijsvraag van de Hollandsche Maatschappij der Weetenschappen, die in 1775 drie verhandelingen bekroonde over geschiedenis, bloei en verval van de Nederlandse koophandel.<sup>24</sup>

De zojuist genoemde gedichten en verhandelingen getuigen van een sterk toegenomen belangstelling. Rond 1770 rollen ook diverse studies van de drukpers met de koophandel als centraal thema,<sup>25</sup> naast tijdschriften waarin verhandelingen en gedichten over de koophandel werden opgenomen,<sup>26</sup> en naast vertalingen van verlichte studies van Montesquieu,<sup>27</sup> Forbonnais,<sup>28</sup> en Condillac,<sup>29</sup> waarin (de geschiedenis van) de koophandel vaak uitgebreid aan bod komt.

### Europa's middenstip

De achttiende-eeuwse gedichten van Van Haren, Macquet, Bakker en Hagedoorn plaatsen zich duidelijk in de zeventiende-eeuwse traditie. Zo eindigt Bakker zijn tweede gedicht met een citaat uit Vondels *Lof der Zeevaart*. Er zijn echter ook duidelijke verschillen tussen de zeventiende gedichten enerzijds, en die uit de achttiende- en negentiende eeuw anderzijds. De meeste oudere

23 *Proeven van poëtische mengelstoffen [...] Kunstliefde Spaart Geen Vlijt, en Prijsvaarzen V* (Leiden 1777) 195-215 (A.H. Hagedoorn); 216-233 (J.A. Bakker, zilver); 234-248 (J.A. Bakker, accessit).

24 ‘Welk is de grond van Hollandsch Koophandel, van zynen aanwas en bloei? Welke oorzaken en toevallen hebben dien tot heden aan veranderingen en verval bloot gesteld.’ De drie prijswinnende verhandelingen van Hendrik Herman van den Heuvel (goud), Adriaan Rogge (zilver) en Cornelis Zillesen (brons) werden gepubliceerd in *Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem XVI* (Haarlem 1775).

25 Waaronder bijvoorbeeld het zeer populaire boek van Simon Stijl, *De opkomst en bloei van de Republiek der Vereenigde Nederlanden; voorafgegaan door eene verhandeling [van Turpin] over de opkomst en den ondergang van oude en hedendaagsche republieken* (Amsterdam 1774) en E. Luzac, *Hollands rijkdom, behelsende den oorsprong van den koophandel* (Leiden 1780-1783) in vier delen.

26 Indicatief is dat juist rond 1770 een speciaal aan de koophandel en koopman gewijd tijdschrift verscheen in de Republiek: *De Koopman* (1768-1773) in vier delen.

27 Montesquieu, *Over de Geest der Wetten* (Amsterdam 1783), vertaald door Dirk Hoola van Nooten.

28 François Véron-Duverger de Forbonnais, *Het begin, opkomst en voortgang des koophandels* (Utrecht 1771), in twee delen [vertaling van *Elemens de Commerce* door J.J. van Velthuysen; deze vertaling is overigens opgedragen aan de Van den Heuvel die de eerste prijs won in de prijsvraag van de Hollandsche Maatschappij].

29 E.B. de Condillac, *De koophandel en het staats bestuur, beschouwt in hunne onderlinge betrekkingen*. Vertaald door Dirk Hoola van Nooten. Utrecht 1782. Over Hoola van Nooten, die zowel Montesquieu en Condillac als Adam Smith vertaalde, is veel te weinig geschreven. Gelukkig is er: K. Davids, ‘Tussen Smith en Schoonhoven. De verloren wereld van Dirk Hoola van Nooten (1747-1808)’, in: T. Engelen e.a. (red.), *Levenslopen in transformatie. Liber amicorum bij het afscheid van prof. dr. Paul M.M. Klep* (Nijmegen 2011) 222-235.



teksten gaan uit van een bepaalde Nederlandse koopstad (bij voorkeur Amsterdam), of van de koopman en diens goede en kwade eigenschappen, Slechts zelden raken ze, en dan meestal nog slechts zijdelings, aan de koophandel als algemeen verschijnsel. Te denken valt hier bijvoorbeeld aan Cats, die in een terzijde in zijn 'Twee en tachtigh-jarigh leven' uitbarst in lof op 'Ons schiprijk Nederlant, in handel hoog geresen', of Vondel, die het Nederlandse ondernemerschap in de polder beschrijft als een nieuwe 'Aurea Aetas', de klassieke gouden eeuw.<sup>30</sup> Ons zijn geen lange, zelfstandige gedichten op de koophandel bekend van vóór 1770. Wel dichtte Vondel twee lange gedichten op de zeevaart, waarin ook de handel aan bod komt en waarin de dichter pleit voor een vrij en vreedzaam handelsklimaat.<sup>31</sup> Een uitgebreide vergelijking tussen deze zeevaartgedichten en de latere koophandelsgedichten valt helaas buiten het bestek van dit artikel. We houden het hier bij de observatie dat Vondel handel bespreekt als element van de zeevaart, terwijl de achttiende-eeuwse dichters deze verhouding omdraaien.<sup>32</sup> De achttiende-eeuwse auteurs slaan ook een nieuwe weg in doordat zij meer aandacht geven aan de handel als historisch fenomeen, in overeenstemming met de verlichte interesse voor historische perspectieven en de rol van de mens in de geschiedenis.<sup>33</sup>

De inspiratie voor deze thematiek zouden de Nederlandse dichters zeer wel ontleend kunnen hebben aan de Fransen: vanaf 1760 verscheen een aantal lange lofzangen op 'Le Commerce', waarin eveneens een historische visie op de koophandel werd gegeven.<sup>34</sup> Zowel de Nederlandse als de Franse dichters trekken lange lijnen door de geschiedenis. Van de ontwikkeling van de handel in Egypte ('Egypte kweekte reeds voor driemaal duizend jaren / De wyste, kloekste handelaren'), via het Midden Oosten en het oude Griekenland naar Italië, en dan met Portugal de wereldzeeën op.<sup>35</sup> Deze historische paden hebben steeds een duidelijke richting en een weloverwogen einddoel. Voor de

30 J. Cats, 'Twee en tachtigh-jarigh leven, van zijn geboorte af tot zijn doot toe, aen desselfs veertien kints-kinderen, dienende tot naricht van de selve', in: Idem, *Alle de werken* II (Zwolle 1862) 871. Over Vondel: A.J. Gelderblom, 'Dichter bij een droogmakerij', in: E.K. Grootes en S.F. Witstein (red.), *Visies op Vondel na 300 jaar* (Den Haag 1979) 104-117. Sipko Melissen, 'De heedendaagse Goude-eeuw', *Spektator* 11 (1981-1982).

31 J. van den Vondel, *Hymnus, ofte Lof-Gesangh, over de wijd-beroemde scheeps-vaert der Vereenighde Nederlanden (1613); Het Lof der Zee-vaert (1623)*. Uitgegeven met inleiding en commentaar door Marijke Spijs. *Monumenta Literaria Neerlandica* III, 1-2 (Amsterdam/Oxford/New York 1987).

32 Een constante vormt de zorg over de bedreiging die inherent is aan de handel: het feit dat handel voortkomt uit de begeerte naar meer dan het strikt noodzakelijke. De zeventiende- en achttiende-eeuwse dichters lossen dit op door te wijzen op de potentieel weldadige effecten die handel kan hebben op de maatschappij.

33 S. Stuurman, 'Tijd en ruimte in de Verlichting. De uitvinding van de filosofische geschiedenis', in: M. Grever en A. Jansen (red.), *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2001), 79-96.

34 A.M. Lemierre, 'Le Commerce. Poëme', *Journal de commerce* (maart 1760), 7-11; Th. Rousseau, *Les fastes du commerce ou Le Commerce, poëme historique en XII chants avec des notes* (Parijs 1784). Van Firmin de Caen Douin, 'Le Commerce, poëme. Qui a eu l'Accessit à l'Académie Françoise, en 1754', in: Idem, *Amusemens poëtiques d'un philosophe [...]* (Parijs 1763), was tijdens ons onderzoek geen exemplaar beschikbaar.

35 Macquet, 'Zeevaerdy en koophandel', 204.

Fransen vormt Frankrijk, en voor de Nederlanders de Republiek het natuurlijk hoogte- en eindpunt van deze ontwikkeling. Vanwege haar leidende rol in de wereldhandel is Nederland het ‘prachtigst schouwtooneel der waereldhandelaren’ geworden:

ô Wonderlijk gewest!  
 In 't bloed van Batoos kroost gevest,  
 Gij groeit in 't woest geklots der opgeruide baren,  
 En blijft, hoe klein ook van begrip,  
 Het prachtigst schouwtooneel der waereldhandelaren;  
 Europaas middenstip.<sup>36</sup>

### De deugdzame handelaar als steunpilaar van de koophandel

Hoe is nu de succesvolle ontwikkeling van de koophandel te verklaren? Afgezien van enkele obligate verwijzingen naar de voorzienigheid Gods is handel in de achttiende-eeuwse gedichten eerst en vooral mensenwerk. De gedichten staan vol met karakterkwalificaties van de handeldrijvende mens: hij is nijver, vindingrijk, wijs, dapper, nuchter en kenmerkt zich, in de woorden van prijswinnaar Hagedoorn, door ‘gewiekte Vlijt’, ‘taaie Lijdzaamheid’, ‘manhafte Moed’, ‘kloek Beleid’ en ‘ongekreukte Trouw’.<sup>37</sup> Macquet vraagt zich dan ook af: ‘Wie dan een dwaes zal nu eens Koopmans naem niet roemen? / Een Koopman niet met eerbied noemen?’. Alleen het ‘gezwollen adeldom’ ziet neer op koopmanschap.<sup>38</sup> Koophandel wordt dan ook omschreven als een ‘edele kunst’, iets waar men zich in kan bekwamen.<sup>39</sup> Dit is ook de reden waarom Onno Zwier van Haren zijn adellijke zoon Duco oproept zich te scholen in de handelskunde, die heel wat oefening en studie nodig heeft:

Ga voort! studeer in welke Vreedem,  
 De Handel meesten voortgang nam,  
 En onderzoek door welke reeden,  
 De Schelde vloeyd’ in Amsterdam  
 Waarom de taeve Nederlanders,  
 Zyn meer bekwam als iemand anders;  
 Tot aanleg op een nieuwe Kust.<sup>40</sup>

Evenals Macquet zet Van Haren zich af tegen een visie op de koopmanschap als een onedel beroep. Ook al is Duco vanwege zijn adellijke afkomst voorbe-

36 Hagedoorn, ‘De lof’, 211.

37 Hagedoorn, ‘De lof’, 196.

38 Macquet, ‘Zeevaerdy en koophandel’, 214.

39 Macquet: ‘Ik zinge eene edle kunst, door wie de Steden bloeien, / Geluk en weelde en rykdom groeien; [...] Met meesterstukken van de keurigste verstanden / En werken van de netste handen’ (‘Zeevaerdy en koophandel’, 204).

40 Van Haren, ‘De koopman’, 7.

stemd voor de krijgsdienst, zijn vader ziet hem veel liever zijn aandacht wijden aan studie en handel, en zo de staat stutten door de bevordering van welvaart. Juist in de koopmanschap ligt voor de jongeman een eervolle en roemrijke toekomst in het verschiet.

Door de nadruk op de persoonlijke en ethische kwaliteiten die noodzakelijk zijn voor bloei van de handel thematiseren deze gedichten ook de, later door Max Weber en Simon Schama zo treffend beschreven, spanning tussen (christelijke) deugdzaamheid en winststreven.<sup>41</sup> De Nederlandse dichters erkennen dat het behoorlijk lastig kan zijn een goede balans te vinden tussen weeldezucht en deugd.<sup>42</sup> Net als Icarus kan de koopman, vertrouwend op wasen vleugels, te hoog willen stijgen. De lijn doortrekkend naar het nationale niveau ligt het voor de hand dat welvaart en weeldezucht een bedreiging kunnen vormen voor de 'smaak der natie' en de handelsgeest. Van Haren ziet dit probleem onder ogen. Hij erkent dat handel in principe is gefundeerd in de driften en meer specifiek in de eigenbaat: 'De menschen zyn in alle tyden, / In ieder Land, in elk Climaat, / Geneegen 't bleek gebrek te myden, / Geneigd te minnen eygenbaat.'<sup>43</sup>

Door deugden zoals nijverheid is de zucht naar gewin echter in goede banen te leiden. De koopmanschap kan voor de edelman heel goed een eerzaam beroep zijn, omdat de ware koopman een edel mens is: 'Zyt Gy van edel bloed gebooren, / Laat my uit alle monden hooren, / 't Geen my altoos bekooren kan; / Die Koopman is van goede zeeden, / Zagt in gedrag, gezond in Reeden, / En needrig als een Burger man.'<sup>44</sup> De oplossing ligt zo in *civic virtue*, de burgerdeugd van de handelaren, en in het hogere doel dat ze met hun commerciële privébelangen voor ogen dienen te hebben: het welvaren van de natie.<sup>45</sup>

41 Zie hierover onder andere M.C. Jacob en C. Secretan, *The self-perception of early modern capitalists* (Hampshire 2008).

42 In die zin grijpen de gedichten ook terug op de zeventiende-eeuwse koopmanspiegels van Coornhert, Barlaeus en Udemans, waarin het spanningsveld tussen koopmanschap en deugdzaamheid werd gethematiseerd.

43 Van Haren, 'De koopman', 4.

44 Van Haren, 'De koopman', 8.

45 De Nederlandse dichters sluiten hiermee aan bij een visie zoals die in de zeventiende eeuw onder andere door de gebroeders De la Court werd uitgewerkt, en die door Arthur Weststeyn is omschreven als 'commercial republicanism', de commerciële tegenhanger van het 'civic humanism' dat met name door het invloedrijke werk van John Pocock bekendheid heeft gekregen (A. Weststeyn, *Commercial republicanism in the Dutch Golden Age. The political thought of Johan & Pieter de la Court* (Leiden 2012) 345-349; J.G.A. Pocock, *The Machiavellian moment. Florentine political thought and the Atlantic republican tradition* (Princeton 1975); J.G.A. Pocock, 'The mobility of property and the rise of eighteenth-century sociology', in: Idem, *Virtue, commerce, and history. Essays on political thought and history, chiefly in the eighteenth century* (Cambridge 1985) 103-123. Daarbij moet echter worden aangetekend dat enkele centrale punten, zoals de religieuze tolerantie en het republicanisme, in de gedichten geen bijzonder belangrijke rol spelen. De gebroeders De la Court worden nergens genoemd, en zoals we zullen zien spreken de dichters alleen in zeer algemene termen over de meest ideale staatsvorm voor een handelsnatie. Voor een bespreking van de spanning tussen *civic humanism* en *commercial republicanism* in de Nederlandse literatuur, specifiek over de nobele landheer en zijn economische activiteiten, zie I. Leemans en G.J. Johannes, *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1700-1800. De Republiek* (Amsterdam 2013) 427-448.

## Handel en staatsbestuur

Bij de Franse handelsdichters, het was te verwachten, gaat de voorkeur uit naar een sterk monarchaal bestuur. Daarbij nemen de Franse poëten een mercantilistisch standpunt in: de ontwikkeling van de handel en de staatsvorming zien zij als twee zijden van dezelfde medaille. Thomas Rousseau geeft in *Les fastes du commerce* (1784) een lange historische lijn, vanaf ‘koning Ptolemeus’ in Egypte, via Carthago en de Romeinse keizers tot aan het Franse hof, om te bewijzen dat een krachtig monarchaal bestuur de belangrijke motor is voor bloeiende handel en welvaart. Herhaaldelijk roept hij Louis XV aan als beschermer van de handel. Bij de behandeling van het Nederlandse handelswonder, waar Rousseau een volledige ‘zang’ van zijn gedicht aan wijdt, vizelt hij de *illustre* Johan de Witt (*ce Grand Homme*) op tot koninklijke proporties en zegt hij dat de figuur van De Witt de glorie-dagen van Sparta en Rome in de herinnering roept.<sup>46</sup> Zo krijgt de Nederlandse koophandel-Republiek toch monarchale trekjes.

Een dergelijke verheerlijking van krachtig overheidsbestuur is in de Nederlandse gedichten ver te zoeken. De Nederlandse dichters wijken evident af van de Franse dichters, maar ook van de Nederlandse verhandelingschrijvers, die meer nadruk leggen op sturing, controle en regelgeving door een centrale overheid. In de gedichten zijn staat en handel niet twee gescheiden instituties, waarbij de staat voor de handel zorgt. Als de relatie al ter sprake komt, dan eerder in die zin dat de staat het effect is van de koophandel. Zo laat Macquet in de Mediterrane rijken handelaren geboren worden, die vervolgens een koninklijke allure kunnen krijgen: ‘Men zag er Koningen in nyv’re handelaren.’<sup>47</sup> Door de nijverheid van de kooplieden wordt de welvaart en daarmee de (internationale) machtspositie van de staat versterkt.

Dit is niet noodzakelijkerwijze een vreedzaam proces. De achttiende-eeuwse Nederlandse gedichten stralen in zoverre een mercantilistische gedachte uit, dat zij de dynamiek van de handel beschrijven in termen van ‘de een zijn dood is de ander zijn brood’.<sup>48</sup> Doordat de Hunnen Rome hebben geplunderd, kunnen andere steden zoals Venetië tot bloei komen; de welvaart van het ene gebied wordt dus vooral verkregen in (militaire) competitie met de andere. Naast de gebruikelijke verwijzingen naar de strijd tegen Spanjaarden en Engelsen me-

46 Th. Rousseau, *Les fastes du commerce*, 69.

47 Macquet, ‘Zeevaerdy en koophandel’, 206.

48 Historici hebben felle debatten gevoerd over de vraag in hoeverre het mercantilisme gezien moet worden als een coherent systeem dan wel als een serie losse ideeën en handelingen, en of de doelstelling nu allereerst een bloeiende economie of een sterke staat was. Daarnaast verschilt men van mening over de vraag of het beleid van de Nederlandse Republiek als mercantilistisch moet worden bestempeld. Aangezien dit debat veel eerder is gevoerd op het niveau van het economisch beleid (in de zeventiende eeuw) dan op dat van de economische theorie, is het lastig om de koophandelsgedichten op te voeren als argumenten in deze discussie. Zie ook E.F. Hekscher, *Mercantilism* (New York 1994); Bots, ‘Economisch denken tijdens de Republiek’; G. Rommelse, ‘Mercantilisme in de politieke ideologie van de Ware Vrijheid (1650-1672)’, *Holland* 40 (2008) 97-113.

moreert Macquet bijvoorbeeld ook de triomf van de Nederlandse leeuw over de 'Noordsche beeren', waarmee hij verwijst naar de nederlaag van de Zweden bij de slag in de Sont.<sup>49</sup> Markten verhandelen de aan anderen 'ontroofde' buit. Landen benijden elkaar en bestrijden elkaar als rivaliserende minnaars.

Ook al is handel oorlog, keer op keer benadrukken de achttiende-eeuwse auteurs het belang van vrede en vrijheid voor een ongehinderde bloei van de handel. De staat dient die vrijheid te garanderen, maar heeft blijkbaar verder een weinig sturende rol. Weliswaar zwaait Bakker en passant lof toe aan Willem van Oranje en dicht hij: 'ô Vadren van den Staat! [...] / Naast God, zijt Gij 't, door wie ons Handel bloeit'.<sup>50</sup> Maar deze passage vormt een van de weinige verwijzingen in deze gedichten naar centraal staatsbestuur als richtinggevend voor de handel. Elders benadrukt Bakker dan ook dat het Nederlandse staatsbewind de handel zoveel mogelijk vrij laat:

De Handel, bij 't geklots der golven opgevoed,  
Dult nooit dat een Tiran, door overmoed aan 't blaaken,  
Zich meester van zijn recht of vrijheid zoekt te maaken.  
Hij 's vrij en wil geensins, dat iemand hem beperk'.<sup>51</sup>

Niet voor niets ontworstelden de vrije Bataven zich aan de Romeinen en wist de Republiek zich onder Willem van Oranje te ontrukken aan de Spaanse overheersing. In monarchieën maakt het eigenbelang van de vorst de handel al snel tot melkkoe. Heel anders is het 'bij Bato's kroost, dat vrijheid draagt ten merk', aldus Bakker, die vervolgt met de woorden: 'Ja, Neêrland! al de lof van uwe krijgsbedrijven / Is aan den invloed van uw' Handel toetescrijven'.<sup>52</sup> In de laatste zin ligt een van de oplossingen voor de tegenstelling tussen handel als oorlog of handel als vredelievende activiteit. Door de vrijheid kan de handel bloeien. Daardoor kan de staat worden versterkt, zodat deze zich ook militair kan weren.

Een andere oplossing vinden de auteurs in verzachtende metaforen. Jaloezie, roven en in bezit nemen worden in termen van liefde vervat. De 'schat' die de kooplieden begeren krijgt vrouwelijke trekjes toebemeten; de koophandel laat zijn oog vallen op bepaalde landen en maakt die het hof. Ook verwisselen de dichters moeiteloos de genderrollen. De koophandel kan immers een maagd zijn, die door veel landen 'fel benijd', belonkt, geliefkoosd en gevrijd wordt, maar even later is de koophandel weer de minnaar, aan het lieflijke Nederland verknocht 'met een zachtfluwelen band'. Nederland blaast het vuur der min aan in de Koophandel: zij wordt zijn hartsvriendin. Van het een komt het ander: welvaart is de liefdesbaby van handel en Nederland. Op die manier vinden de auteurs en passant ook weer een nieuwe oplossing voor het probleem van de eigenbaat en de weeldezucht die het effect kunnen zijn van de ontwikkeling

49 Macquet, 'Zeevaerdy en koophandel', 208.

50 Bakker, 'De lof' (zilver), 232.

51 Bakker, 'De lof' (accessit), 241.

52 Idem.

van de koophandel. Deze bedreigende zwakheden kunnen bezworen worden in het eerzame huwelijk: ‘Bloei duurzaam, hartsvriendin! / Door regt en trouw en koopgewin; / Weer schraapzieke eigenbaat en wulpsche dartzelheden.’<sup>53</sup> Het citaat onderstreept nogmaals dat de achttiende-eeuwse gedichten de koophandel in termen van actoren en (on)deugden beschrijven. Ofwel ze personifiëren de koophandel als een persoon die bepaalde gebieden kan uitverkiezen en tot bloei kan laten komen, ofwel ze stellen de bloei van de koophandel afhankelijk van de noeste vlijt der (Nederlandse) handelaren.

### Tussen 1790 en 1810: handel in diskrediet

De cluster gedichten van rond 1770 kan naar onze mening geplaatst worden in het licht van een toenemende spanning tussen verlicht optimisme en vervalsdenken. Gedurende de achttiende eeuw won de gedachte veld dat de dagen van Hollands glorie op economisch en cultureel gebied voorbij waren en dat dit vooral te wijten was aan moreel verval. Genootschappen riepen hun leden op zich te verdiepen in het verleden, om zo meer zicht te krijgen op de bloei en neergang van de Nederlandse koophandel. De gedichten rond 1770 sluiten hierbij aan door de bloei van de vaderlandse economie te presenteren als voortkomend uit (burgerlijke) koopmansdeugden.

Aan het einde van de eeuw komt deze visie onder druk te staan. In de Bataafs-Franse tijd ontstaat ernstige twijfel of koophandel en republikeinse vrijheden wel te combineren zijn en of de koophandelsgeest de Nederlandse natie niet eerder onheil dan welvaart heeft gebracht. In 1797 betreurt Willem Ockerse het feit dat de natuur ervoor heeft gezorgd dat de Nederlander zich moet verlaten op ‘den woeligen listigen koophandel’. De Nederlandse ‘koopmansgeest’ heeft volgens Ockerse de door eigenbelang geobsedeerde Nederlanders volkomen gecorrumpeerd.<sup>54</sup> En Ockerse is niet de enige die de Nederlandse toekomst liever zou zien berusten op de vaste gronden van de landbouw dan op de wankelende basis van de handel, die in de loop der jaren steeds verder in verval raakt.<sup>55</sup>

Tijdens de Franse bezetting belandt de Nederlandse economie op een absoluut dieptepunt. Meerden er in 1806 bijvoorbeeld nog 1500 schepen aan in Amsterdam, in 1810 zijn dat er nog maar 200 en in 1811 niet één.<sup>56</sup> ‘k zing uw

53 Hagedoorn, ‘De lof’, 214.

54 W. Ockerse, *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde* III (1797), 136-140, geciteerd via W. Velema, ‘Republikeinse democratie. De politieke wereld van de Bataafse Revolutie, 1795-1798’, in: F. Grijzenhout e.a. (red.), *Het Bataafse experiment. Politiek en cultuur rond 1800* (Nijmegen 2013) 53.

55 P.G. Brusse en W.W. Mijnhardt, *Towards a new template for Dutch history. De-urbanization and the balance between city and countryside* (Zwolle 2011). Jan Rotmans heeft een proefschrift in voorbereiding waarin een analyse zal worden gegeven van de discussie over handel en republikeinse deugd, eind achttiende eeuw.

56 J. Jonker en K. Sluyterman, *Thuis op de wereldmarkt. Nederlandse handelshuizen door de eeuwen heen* (Den Haag 2000) 140-145.

Handel niet, mijn Holland! – neen, ik ween’, dicht Helmers dan ook.<sup>57</sup> De ‘verpletting’ van ‘volksverdelger’ en ‘dwingland’ Napoleon brengt echter opnieuw de pennen in beweging.<sup>58</sup> Auteurs zoals Helmers en Warnsinck overzien de door de Fransen achtergelaten puinhopen en proberen het elan van 1770/1780 weer terug te vinden in opwekkende lofzangen waarin zij de koophandel een nieuwe bloei toewensen: ‘de Handel leev’! breek, gulden eeuw! breek aan!’.<sup>59</sup> Simpelweg terugkeren naar de aanpak van Van Haren, Macquet en consorten kunnen zij echter niet. Daarvoor is de koophandel in een te erbarmelijke staat geraakt en is het dwingend verband tussen de elementen uit de trits ‘koopmansdeugd-bloeiende handel-krachtige Republiek’ te twijfelachtig geworden. Voor het nieuwe koninkrijk is de oude thematiek ook weinig toepasselijk. Het klimaat is rijp voor beschouwingen waarin de koophandel evolueert van mensenwerk tot een goddelijke kracht die de geschiedenis beheerst.

### De negentiende eeuw: de handel als kosmische kracht

De negentiende-eeuwse gedichten sluiten op tal van punten aan bij de traditie: ze zingen de lof van de handel, roemen Nederland als koophandelsnatie bij uitstek en zetten daarbij vaak speciaal Amsterdam in het zonnetje. Een belangrijk verschil is echter dat in de negentiende-eeuwse gedichten de kooplieden en hun deugden gewoonlijk geheel op de achtergrond verdwijnen, ten gunste van de koophandel in de meest algemene zin.<sup>60</sup> Het debat over de spanning tussen koopmanschap en republikeinse burgerdeugd is verstomd. Maar dat niet alleen. Heel opvallend is dat de koophandel in de negentiende-eeuwse gedichten niet slechts een voorname bron van inkomsten voor het individu of een belangrijke sector van het maatschappelijk leven vertegenwoordigt. In deze verzen is de handel niets minder dan, om met Helmers in zijn gedicht ‘De handel’ te spreken, *de oorsprong, band, en steun der Maatschappij* in de meest algemene zin.<sup>61</sup> De koophandel is hier de drijvende kracht in de geschiedenis van de menselijke beschaving als totaliteit geworden.

Het gaat hier in feite om twee, elkaar aanvullende en versterkende zienswijzen. De achterliggende gedachte in de meeste van deze gedichten is ten eerste dat de handel het gebrek aan evenwicht in de verdeling van natuurlijke hulpbronnen over de aarde kan opheffen. Een tweede grondgedachte is die van de *doux commerce*: de handel als zachte kracht in intermenselijke relaties. We lichten beide ideeën toe, waarbij we tevens willen laten zien hoe ze ertoe leiden dat in de genoemde koophandelsgedichten allerlei thema’s en motieven optre-

<sup>57</sup> Helmers, ‘De handel’, 101.

<sup>58</sup> Warnsinck, ‘De koophandel’, 309.

<sup>59</sup> Helmers, ‘De handel’, 103.

<sup>60</sup> Een uitzondering op deze regel vormt T. Kerkhoven, die als vanouds een uitgebreide strofe wijdt aan koopmansdeugden (‘De koophandel’, 22).

<sup>61</sup> Helmers, ‘De handel’, 88.

den die in vroegere poëzie over de koophandel veel minder of in het geheel niet aan de orde kwamen.

### Herstel van het evenwicht in de verdeling van natuurlijke hulpbronnen

Een centrale gedachtegang in het cluster negentiende-eeuwse gedichten is de volgende. De natuur heeft ervoor gezorgd dat in warme streken een overvloed aan natuurlijke levensmiddelen bestaat: je kunt er moeiteloos de bananen of granaatappels van de bomen plukken. In de poolgebieden daarentegen wil nauwelijks iets groeien en kan men slechts met de grootste moeite ontsnappen aan de hongersnood. Voor de makers van de koophandelsgedichten vormt dit soort tegenstellingen een rijke inspiratiebron. Beeldend beschrijven ze de verschillende landstreken op aarde en hun natuurlijke producten. Als voorbeeld de fantasievolle wijze waarop Helmers het stroomgebied van de Ganges beschrijft, waar een ‘eeuwge Lente’ heerst: ‘De grond is overdekt met bloemen; allerwegen / Stroomt nieuwe levenskracht u uit elk koeltje tegen; / Dáár spiegelen zich in ’t nat des zilvren waterplas / De blozende Granaat, de Olijf en de Ananas.’<sup>62</sup> Hoe anders is het gesteld in de noordelijke streken! Daar waar ‘de ijsbeer gromt, de orkaan afgrijslijk brult’ en waar ‘’t alles woestheid is, ontzettbaar, vol verschrikking’: ‘Geen oog ziet hier een’ boom in rijken bladrendos; / Der raven wild gekrijsch doorhuilt alleen het bosch.’<sup>63</sup> Maar bij nader inzien, zo laten de meesten van de genoemde dichters niet na om op te merken, blijken in de noordelijke streken wel ijsberen te leven waarvan je warme pelsjassen kunt maken, of walvissen, die een bron van vlees, vet of grondstof voor parfum kunnen zijn. Het besef van zulke verschillen – die op kleinere schaal ook al aanwezig zijn binnen beperktere regio’s – brengt de handel op gang, als de fundamentele kracht die de balans in de verdeling van hulpbronnen over de aarde wil herstellen.<sup>64</sup> Om met Helmers te spreken: ‘Dit wildet gij, Natuur! de Handel moest bestaan; / ’t Gebrek van ’t Noorden moest door ’t Zuiden zijn voldaan.’<sup>65</sup> In dezelfde geest ‘dwingt’ bij Warnsinck de handel ‘van pool tot pool der wereld schatting af; / Maar schenkt aan ’t Noorden weêr wat hem het Oosten gaf’.<sup>66</sup> Het gaat hier uiteraard niet om de specifieke windstreken, maar om het algemene principe. Zo hadden de Mexicanen in het toenmalige West-Indië goud, terwijl men in Oost-Indië juist weer beter bedeed was met kruidnagels.

62 Helmers, ‘De handel’, 86.

63 Helmers, ‘De handel’, 85.

64 Withuys is op dit punt nog het minst uitgesproken, al stipt hij de verschillen wel terzijde aan.

65 Helmers, ‘De handel’, 87.

66 Warnsinck, ‘De koophandel’, 310. Zie ook ook Moens, ‘De koophandel’, 177: ‘’t Geluk bloeit, waar de handel bloeit; / Hij voerde in ’t eeuwig koude Noorden, / Zelfs ’t ooft geteeld aan Ganges boorden.’



## Universal Economy Doctrine

De hulpbronnen zijn ongelijk over de aarde verdeeld. Die 'wrede' of 'stiefmoederlijk' genoemde bedeling door de natuur wordt echter gecompenseerd door de handel, als kracht die streeft naar herstel van het evenwicht. Zoals Kerkhoven het uitdrukt: 'Dáár een gezegend volk ... *hier één*, dat honger lijdt. / Maar neen, de Handel zal het evenwigt herstellen.'<sup>67</sup> Het gaat hier dus niet om de 'handelsbalans' tussen landen, in de huidige zin van de term, maar om een veel breder opgevat, kosmisch evenwicht. Dit zien we bijvoorbeeld bij Van den Broek: 't Was daarom, o Natuur! dat gij het Oost met weelde / En 't armelijke Noord stiefmoederlijk bedeede, / Opdat de zucht naar meer, die steeds den mensch bezielt, / 't Onmisbaar evenwigt *in 't groot heelal* behield.'<sup>68</sup>

In de geschiedenis van het economisch denken staat deze gedachte ook wel bekend als de 'Universal Economy Doctrine' of 'Idee der Universalökonomie'.<sup>69</sup> De herkomst ervan is vrij onduidelijk. Als oerbronnen worden onder anderen Herodotus, Euripides en Plutarchus genoemd, maar vooral de Turks-Griekse retoricus Libanius (314-± 393 n.Chr.).<sup>70</sup> Een uitspraak in diens *Orationes* werd door Grotius met instemming geciteerd in zijn *Mare Liberum* (1604-1609). Een Nederlandse vertaling uit 1641 geeft de woorden van Grotius, waar deze de vrijheid betoogt van elk volk om met elk ander volk contacten te onderhouden en 'den Koophandel met haer te drijven', als volgt weer:

God seydt dat selfs door de natuer, als hy alles dat tot het leven noodigh is van de natuer op alle plaetsen niet en wil gegeven hebben. Ende gheeft dat het eene volck in dese, 't ander in gheene konst uytmunt. Nu heeft het de gherechticheydt Gods alsoo gheordineert dat het eene volck vervullen soude het ghebreck van 't andere [...]<sup>71</sup>

67 Kerkhoven, 'De koophandel', 12.

68 Van den Broek, 'Nederlands koophandel', 29 (cursief GJJ en IL).

69 De Universal Economy Doctrine is voor het eerst aan de orde gesteld door Jacob Viner. Zie: J. Viner, *The role of providence in social order. An essay in intellectual history* (Philadelphia, 1972) 32-42; J. Viner, 'Early attitudes toward trade and the merchant', in: D.A. Irwin (red.), *Jacob Viner, essays on the intellectual history of economics* (Princeton 1991) 39-44. D.A. Irwin, *Against the tide. An intellectual history of free trade* (Princeton 1996) 15-25. Volgens Thumfart ontleende Grotius zijn ideeën onder meer aan Francesco de Vitoria's idee van een 'wereldrepubliek' (*Res publica totius orbis*): J. Thumfart, 'On Grotius's *Mare Liberum* and Vitoria's *De Indis*, following Agamben and Schmitt', *Grotiana* 30 (2009), 65-87. De Universal Economy Doctrine wordt uitgebreid behandeld in de zojuist verschenen dissertatie van J. Hengstmengel, *Divine oeconomy. The role of providence in Early-Modern economic thought before Adam Smith* (Rotterdam 2015), hieruit met name hoofdstuk 3. We danken Joost Hengstmengel hartelijk voor informatie over de historiografie van dit ideeëncomplex en voor inzage in het manuscript van zijn boek.

70 Hengstmengel, *Divine oeconomy*, 59-72; Viner, *Essays*, 41. Libanius, *Orationes* III; Irwin, *Against the tide*, 16. In de jaren 1790 werden de redevoeringen van Libanius voor de Nederlandse geleerden weer aan de vergetelheid ontrukkt door een nieuwe editie van de hand van de Duitse Byzantoloog Johann Jacob Reiske.

71 H. de Groot, *Vrye zeevaart [...], ofte bewys van het recht dat de inghesetenen deser Vereenighde Nederlanden toekomt over de Oost ende West-Indische koop-handel* (Haarlem 1641), 1 (interpunctie aangepast door GJJ en IL). Vrijwel dezelfde bewoordingen in de verhandeling *De jure praedae*, die echter pas in 1858 voor het eerst werd uitgegeven. Zie H. de Groot, *Verhandeling over het recht op buit*, vertaling O. Damsté (Leiden 1934) 198.

Via *Mare Liberum* zou deze gedachte een bredere verbreiding in de vroege economische theorievorming hebben gevonden. Daarbij kon ze in de loop van de achttiende eeuw zelfs uitgroeien tot een topos die, in elk geval in Frankrijk, incidenteel ook bij dichters is te vinden. In 'Le Commerce', een gedicht waarmee Antoine-Marie Lemierre in 1755 een prijs behaalde bij de Académie Française, vinden we bijvoorbeeld een tegenstelling tussen 'gelukkige' en 'barbaarse' klimaatzones, die wordt opgeheven door de handel: *Commerce, Art bienfaisant, ta vigilance habile / Répare les refus d'une terre stérile* (Koophandel, weldadige kunst, uw goede zorgen / Vergoeden de tekorten van dorre landstrekken).<sup>72</sup> En in *Les fastes du commerce* dicht Thomas Rousseau over de wonderbaarlijke en diepe gronden van de voorzienigheid der natuur. Zij heeft niet al haar schatten op elke plaats uitgestort, maar dankzij de handel geldt toch: *Elle met sagement une exacte balance* (zij weet in haar wijsheid een exact evenwicht te bewerkstelligen).<sup>73</sup>

In de Nederlandse gedichten rond 1770 troffen we deze topos nauwelijks aan. In prozageschriften neemt hij een meer opvallende plaats in. Zo publiceerde *De koopman, of bydragen ten opbouw van Neêrlands koophandel en zeevaerd* (1768-1773) al in het tweede nummer een uitgebreide 'Lof des koophandels' in proza, met daarin de inmiddels bekende opmerking over de 'wyze schikkingen' van de voorzienigheid, die de koophandel voor de mensheid tot een noodzaak zouden hebben gemaakt:

Deeze heeft niet gewild, dat al wat ten leeven noodwendig is op ééne Plaats gevonden zou worden; Hy heeft zyne gaven verspreid op dat het onderling benodigd zyn, den eene zou doen den anderen de hand bieden, om dus de enigheid, en liefde onder het Menschdom te bevestigen, door hen een soort van noodzaaklykheid op te leggen, om elkander altyd nodig te hebben, en dus de onderlinge kennis, omgang en vriendschapsonderhouding, te bevorderen en aantekweeken.<sup>74</sup>

Een zelfde gedachte is onder meer te vinden op verschillende plaatsen in de *Katechismus der Natuur* van J.F. Martinet (1777-1779). In het vierde deel merkt hij bijvoorbeeld op dat God gewild heeft 'dat het Oosten vruchten zou draagen voor het Westen, en het Westen voor het Oosten: insgelyks het Zuiden voor het Noorden, en het Noorden voor het Zuiden'.<sup>75</sup> Ook stelde hij in het derde deel van de *Katechismus* al de retorische vraag of het niet iets heel moois is

[...] dat God, een byzonder Voortbrengsel aan een Land schenkende tot een wettig eigendom, hetzelve aan andere Landen onthoudt, doch die met andere voordeelen begiftigt, om dus, door onderlinge verruilingen en handel, de banden der groote Maatschappye onder de Volken der Aarde vaster te leggen.<sup>76</sup>

72 Lemierre, 'Le commerce. Poème', 8.

73 Th. Rousseau, *Les fastes du commerce*, 11.

74 *De Koopman* 2 (1768), 12-13.

75 J.F. Martinet, *Katechismus der Natuur* IV (Amsterdam 1779) 138.

76 J.F. Martinet, *Katechismus der Natuur* III (Amsterdam 1778) 337.

## Doux commerce: de koophandel als zachte kracht en moeder der beschaving

Waar *De Koopman* termen hanteert als ‘enigheid’, ‘liefde’ of ‘onderlinge kennis, omgang en vriendschapsonderhouding’, en waar Martinet spreekt over het vaster aanhalen van ‘de banden der groote Maatschappye onder de Volken der Aarde’, combineren de auteurs de idee van de koophandel als factor die het evenwicht van hulpbronnen op aarde herstelt, met een idee dat hier heel nauw mee samenhangt: de gedachte dat de handel een kracht is die contacten tussen mensen bevordert en daarmee de beschaving in eigenlijke zin mogelijk maakt.

Al in het eerder aangehaalde begin van *Mare Liberum* suggereerde Grotius, in navolging van Libanius, dat God met het scheppen van de noodzaak tot herstel van het evenwicht door de handel een diepere bedoeling had:

[...] om dat hy begeert heeft dat de vriendschap van de menschen door onderlingh ghebreck ende overvloed soude onderhouden worden, ende oock op dat sy niet onverghesellich [‘a-sociaal’] worden soudent, als yder docht dat hy hem selven konde behelpen.

De noodzaak tot herstel van het evenwicht via de handel impliceert dus een andere noodzaak: die tot het aangaan en onderhouden van contacten. Contacten van mensen onderling (sociabiliteit of ‘gezelligheid’ in de oude betekenis van de term), maar vooral ook contacten tussen landen, volken en werelddelen. Daarbij leidt het besef van wederzijdse afhankelijkheid er als vanzelf toe dat de interactie vreedzaam is. Anders dan de ‘barbaren’ die om het laatste rendierbot vechten, hebben ruilhandelaren en koophandelaren immers *elkaar* iets te bieden. Zo leidt de handel tot sociale contacten, maatschappelijke solidariteit en uiteindelijk zelfs tot wereldvrede. Deze redenering, die we in de achttiende eeuw in Nederland aantreffen bij diverse prozaschrijvers, is ook al te vinden in Macquets gedicht ‘Zeevaerdy en koophandel’:

o Wyze Handel, gy vereenigt aerde en zee  
 Beperkt den oorlog, maekt den vreê;  
 Betemt de tieranny der wreedste dwingelanden  
 Door ’t streelen van uw zachte handen.<sup>77</sup>

In de negentiende-eeuwse gedichten wordt deze gedachte tot een centraal thema. Het onderwerp van de Gentse prijsvraag waarmee we dit artikel begonnen, is nog enigszins terughoudend geformuleerd: ‘De koophandel, beschouwd als *een voornaam middel* van volksbeschaving’. De antwoorden van Moens en Withuys zijn echter minder terughoudend. Ze presenteren de handel zo niet als godheid, dan toch wel als schipper of zelfs schepper naast God. Zo dicht Moens:

77 Macquet, ‘Zeevaerdy en koophandel’, 210.

Gelijk Gods geest weleer het wordend stof omzweefde,  
 Breidde ook de handelgeest zijn duivenwieken uit;  
 Hij koesterde 't gevoel; hij vormde uit woest geluid  
 Verstaanbre menschen taal, en reine vreugd herleeft.  
 Gezelligheid! voor wie de schuwheid straks verduwen,  
 Gij huppelde om de grot van boschbewoners heen;  
 Uw zachten invloed kon hun wilde zeden boeijen [...]<sup>78</sup>

Elders in het gedicht typeert Moens de handel eens te meer als een zachte kracht die de globaliserende beschaving bevordert: 'Zijn hand heeft, met fluweelen koorden / De volken aan elkaar geboeid'.<sup>79</sup> En Withuys prijst de handel met de woorden: 'Gij zwaait den tooverstaf, die 's menschen geest ontblindt, / Hem wereldburger maakt, hem aan 't geheel verbindt!'<sup>80</sup> Tien jaar eerder combineerde Helmers al de gedachte van de handel die het evenwicht herstelt, met de gedachte van de handel als beschavende en vredebrengende kracht:

Ja, die verscheidenheid, die ik op d'aardbol vind,  
 Is weldaad, is een band, die 't all' aaneenverbindt.  
 Hij maakt het een [ene] geweest afhankelijk van het ander;  
 Ja, mededeeling hecht de volken aan elkander!<sup>81</sup>

Enkele jaren later bezong Warnsinck de opkomst van de handel met de woorden dat deze 'land en volk aan land en volk' verbonden had, en 'Beschaving wijd verspreid; de kunst ten top gevoerd; / En 't all', door één belang, weldadig zaamgesnoerd'.<sup>82</sup> Kortom, de handel is een goddelijke kracht die, door het evenwicht van natuurlijke hulpbronnen te herstellen, de beschaving op gang brengt en uiteindelijk van de aarde een vreedzame *global community* maakt. 'Dus vormt ge, o Handel! de Aard' tot één Gemeenebest' zegt Helmers.

Dat Macquet spreekt van 'zachte handen' en dat Moens termen als 'zachten invloed' en 'fluweelen koorden' gebruikt, is typerend. De beschouwingswijze waar het hier om gaat, staat in de literatuur bekend als de idee van de *doux commerce*: de handel als zachte kracht die beschaving, verlichting en vrede brengt. De econoom en economisch historicus A.O. Hirschman heeft in *The passions and the interests* laten zien hoe deze gedachte gedurende de achttiende eeuw – vooral in Frankrijk, maar ook elders – een leidmotief werd in economische

78 Moens, 'De koophandel', 174.

79 Moens, 'De koophandel', 77.

80 Withuys, 'Het feest van den handel', 199.

81 Helmers, 'De handel', 87. Zie hierover M. van Hattum, *Jan Fredrik Helmers*, 205 en verder; L. Jensen, 'Wereldburgerschap als verzetsdaad. Kosmopolitisme en patriotisme bij Jan Fredrik Helmers', *De Negentiende Eeuw* 35 (2011) 1-2, 59-72; I. Leemans, "Ein wahres Phänomen von neuem Weltkörper". Het tijdschrift *De Ster* van wereldburger tot pacifist', in: F.W. van Heertum en T. Jongenelen (red.), *De andere achttiende eeuw. Opstellen voor André Hanou* (Nijmegen 2006) 263-281.

82 Warnsinck, 'De koophandel', 311.



Afb. 2 Jan Punt (naar ontwerp van Dionys van Nijmegen), Vignet met Poëzie en Mercurius. ‘Ieder heeft zyn tyd en uur; Nu de Dichtkunst, dan Mercurius’ (Amsterdam 1745). Collectie Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-66.246.

beschouwingen.<sup>83</sup> Met name enkele uitspraken van Montesquieu in *l’esprit des lois* zouden verantwoordelijk zijn voor een brede verspreiding.<sup>84</sup>

Volgens de *doux commerce*-gedachte, opgevat in een beperkte zin, tempert de handel het onbelemmerd najagen van eigenbelang, doordat hij dwingt tot het ontwikkelen van onderlinge vertrouwensrelaties en koopmansdeugden die tot burgerdeugden worden, zoals stiptheid en het zich houden aan afspraken. In deze vorm is iets ervan ook bij Adam Smith te vinden; hij wijst in dit verband op het feit dat de meest commercieel denkende mensen van Europa, de Hollan-

<sup>83</sup> A.O. Hirschman, *The passions and the interests. Political arguments for capitalism before its triumph* (Princeton/Oxford 2013).

<sup>84</sup> Montesquieu, *De geest der wetten* II, boek XX, hoofdstuk 1, 322-324. Zoals Terjanian (*Commerce and its discontents*, 14-15) laat zien, is bij Montesquieu wel al sprake van nuancering op dit punt. Hij geeft aan dat het bij *doux commerce* niet alleen dient te gaan om welvaart en externe beschaving maar ook om interne moraliteit. Interessant is dat Hoola van Nooten – zowel de vertaler van Montesquieu als die van Adam Smith – juist deze passage sterk bekritiseert en aangrijpt voor een paginalange lofzang op de handel en de positieve relatie tussen koopmanschap en zedekundige deugden (*De geest der Wetten*, 335-340).

ders, ook degenen zijn die men het meest op hun woord kan vertrouwen.<sup>85</sup> Zo wordt de economische ‘wet’ uit de achttiende-eeuwse gedichten – koopmansdeugd leidt tot bloeiende handel – omgedraaid: de handel bevordert de deugd.

In een meer tot kosmische dimensies doorgetrokken benadering, waarin de handel wordt gezien als de motor achter de gehele beschaving en als schepper van wereldvrede, behoort de *doux commerce*-gedachte echter tot een historische of filosofische benaderingswijze van de economie die tegen het einde van de achttiende eeuw juist werd verdrongen door de meer theoretisch-analytische benadering van economische geschriften als de *Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* van Smith.

Het lijkt erop dat het idee van de handel als zachte kracht die beschaving en vrede brengt, in Nederland juist rond 1800 (wanneer de hoogtijdagen ervan elders al voorbij zijn) enige tijd lang een onmisbaar onderdeel van beschouwingen over de koophandel wordt. Naast de hier geciteerde gedichten valt ook te wijzen op diverse verhandelingen in proza, gepubliceerd in de decennia na 1800.<sup>86</sup>

### Wie heeft de woeste horden verenigd? Het lange tijd-ruimte perspectief van de *histoire philosophique*

Het idee dat de handel de kracht is die zorgt voor vreedzame intermenselijke contacten en daarmee de beschaving mogelijk maakt, zorgt ervoor dat de geschiedenis van de handel een schakel in de lange geschiedenis van de mensheid wordt. Dit maakt het voor de negentiende-eeuwse dichters met hun *doux commerce*-benadering lastig om hun lofzang op de koophandel pas te laten beginnen bij de eigen eeuw, de vaderlandse Gouden Eeuw, de internationale Renaissance, de klassieke oudheid of zelfs het oude Egypte. Om de beschavende kracht van de koophandel te bewijzen, dienen de auteurs de ‘moderne’ tijd juist te contrasteren met de tijden waarin de mens nog volledig onbeschaafd was.

Zo sluiten de dichters aan bij de in de achttiende eeuw ontwikkelde *histoire philosophique*, waarin de geschiedenis niet wordt beschreven in termen van feiten, gebeurtenissen en handelingen van belangrijke individuen, maar waarin men veel meer aandacht krijgt voor menselijke zeden en gewoonten, voor op-

85 M. Fourcade en K. Healy, ‘Moral Views of Market Society’, *Annual Review of Sociology* 33 (2007), 14.1-14.27, aldaar 14.3.

86 G. Brender à Brandis, ‘De invloed van den koophandel op de denkwijze, zeden, taal en werkzaamheden van een volk’, gepubliceerd in een bundel met een titel waarin koophandel en scheepvaart letterlijk vooraf gaan aan dicht- en letterkunde: *Proeven van geschied- en letterkundige oeffeningen [...], zo wel den koophandel en de scheepvaart als de dicht- en letterkunde betreffende* (Haarlem 1801) 1-39; H. Bosscha, *Oratio à mercatura humanitatis matre* (Amsterdam 1806); N. Swart, ‘De invloed van de koophandel op de zeden’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* II (1815) 1-14. Zie van Swart ook: ‘Redevoering over de verpligting van den koophandel aan de wetenschappen’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* II (1816) 213-226; A.J. Kronenberg, ‘Verhandeling, over de nuttigheid van den koophandel, en deszelfs heilzamen invloed op de beschaving’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1822) II, 553-566 en 601-616.

komst en ondergang van beschavingen en voor de ‘esprit humain’ als drijvende kracht in lange geschiedprocessen. Door een veelvoud aan factoren – het verbokkelen van christelijke consensus door de Reformatie, de confrontatie met ‘primitieve’ beschavingen door de handelsexpansie, en de *Querelle des anciens et des modernes* die de continuïteit tussen de klassieke beschaving en de hedendaagse doorbrak – werd de tijd-ruimte horizon van de Europeanen enorm verbreed. De menselijke geschiedenis werd niet langer direct verbonden met de goddelijke heilsgeschiedenis. Egypte, Mesopotamië of de Hellenistische wereld vormden niet meer het evidente beginpunt van de menselijke beschaving. Het beginpunt werd veel vroeger gelegd, onder andere via het snel aan populariteit winnende vier-stadia-model, waarin de geschiedenis der mensheid werd ingedeeld in de tijdperken van de jagers-verzamelaars, de nomadische veehoeders, de sedentaire landbouwers, en de op markt en nijverheid gegronde commerciële samenleving. Tijd en ruimte breidden zich in deze nieuwe geschiedvisie samen uit: ook Oost-Azië, Amerika, Australië en de onherbergzame poolgebieden werden nu meegenomen in de wereldgeschiedenis.<sup>87</sup>

Voor de achttiende-eeuwse Nederlandse dichters kwam deze filosofische geschiedvisie, die onder andere door Raynals grootse wereldgeschiedenis *Histoire des deux Indes* (1770) grote bekendheid en populariteit kreeg, te laat. Het historisch perspectief van Van Haren, Bakker, Hagendoorn en Macquet vangt aan bij het eerste mensenpaar Adam en Eva in een gelukkig Eden, of bij de vanuit de Renaissance zo populair geworden *Aurea aetas*, het klassieke, gouden tijdperk. De koophandel ontwikkelt zich in de achttiende-eeuwse gedichten vooral via de drijfkracht van het individu, de mens die van God de taak van beheerder van de schepping heeft gekregen.

Voor de negentiende-eeuwse dichters heeft deze denkwijze haar geldigheid verloren. Kerkhoven kan de idealisering van de *Aurea aetas* in 1825 niet meer als ‘waarheid’ zien. Het is een weliswaar bekoorlijk, maar archaisch hersenspinsel:

[...] o gewis, het kan ons wel bekoren,  
 Als wij van d'onschuld-staat en 't gouden tijdperk hooren,  
 Toen elk zijn kudde weidde en naast zijn herderin,  
 Bij 't spelen der schalmei, slechts zong van deugd en min [...]  
 Maar weg deze ijdlle schets, die slechts denkbeeldig is!  
 De waarheid zij ons doel ... ons boeij' geen schijnvernis!<sup>88</sup>

De begintijd wordt door negentiende-eeuwse auteurs veel verder weg gelegd: zowel in tijd als in ruimte.<sup>89</sup> Met nauwelijks verholen wellust grijpen dichters

87 R.L. Meek, *Social science and the ignoble savage* (Cambridge 1976); I. Hont, ‘The language of sociability and commerce. Samuel Pufendorf and the theoretical foundations of the “four-stages theory”’, in: A. Pagden (ed.), *The languages of political theory in early-modern Europe* (Cambridge 1986) 253–276.

88 Kerkhoven, ‘De koophandel’, 15.

89 Naast Raynal zouden we hier vele inspiratiebronnen kunnen noemen waaruit auteurs als Kerk-

de kans aan om de gruwelijke ‘dierenstaat’ van de primitieve mens in zijn spelonkenwoning te schilderen. Ze doen dat in bewoordingen die een schrille tegenstelling moeten vormen tot de ‘fluwelen’ termen waarmee ze de *doux commerce*-beschavingen typeren. Zelfs als het niet om holenmensen gaat die in de rotsen leven, is de primitieve mens toch zelf een soort versteend wezen dat geen zachtere emoties of intermenselijke relaties kent: ‘Onvatbaar, als een steen, voor vreugd en huwlijksmin, / Keert hij, verslindt zijn prooi, valt neêr, en snorkt weêr in’, aldus Helmers.<sup>90</sup> Daarmee (her)openen de auteurs tevens de aanval op Jean-Jacques Rousseau. De nobele *happy-go-lucky*-wilde van Rousseau, tevreden met zijn natuurstaat, heeft nooit bestaan, zo verzekeren deze auteurs keer op keer.<sup>91</sup> Helmers dicht bijvoorbeeld: ‘Vergeefs doet gij, Rousseau! uw tovertaal ons hooren! / Neen! voor den dierenstaat is ’t menschdom niet geboren.’<sup>92</sup>

De oemens is ‘verdiërlijk’ en doolt ‘misvormd, verstompt en naakt’ rond. Als zo’n ‘verbeeste mens’ al iets te eten vindt, dan ‘is een hond zijn spijs’.<sup>93</sup> In deze dierlijke staat is hij willoos en initiatiefloos overgeleverd aan de natuurkrachten, en in de harde strijd om het bestaan kent hij geen sociaal leven.<sup>94</sup> Moens schildert een wel bijzonder akelig tafereel van de ‘jammerstaat’ waarin de wilde leeft, die ‘in bebloede beestenvachten / Het lillend vleesch verslindt, en in spelonken schuilt’.<sup>95</sup> Maar ook Warnsinck beklagt de primitieve mens die ‘door ingeschapen drift die woestheid nooit ontwend’ was en aan wie ‘beschaving en verlichting onbekend’ waren.<sup>96</sup> En Kerkhoven waarschuwt ten overvloede nog eens dat we de wilde bepaald niet moeten zien als onbezorgde

hoven, Helmers, en Withuys konden putten. Zo plaatste de *Vaderlandsche Letteroefeningen* II (1809) 404-411; 445-456; 489-498 een zeer uitgebreide ‘Proeve, over den voortgang der zeden en der maatschappij. Door den heer G. Gregory. (Naar het Engelsch)’. De bekende predikant en wetenschapspopularisator Gregory stelt dat geschiedkunde niet zozeer feiten, maar oorzaken moet opsporen. Hij verdeelt de geschiedenis der mensheid in vijf stadia en geeft zowel empirische als historische argumenten tegen Jean-Jacques Rousseau’s these van de nobele wilde. De primitieve mens was volgens Gregory ‘slechts zeer weinig graden verheven boven den staat van louter dierlijke aandrift’ en ‘als zeer nabij grenzende aan het apengeslacht’ (403-404). Zie voor het veranderend historisch besef rond 1800 ook A. van der Woud, *De Bataafse hut. Denken over het oudste Nederland (1750-1850)* (Amsterdam/Antwerpen 1998).

90 Helmers, ‘De handel’, 93.

91 Al bij Macquet rijmt de regel ‘Waer vindt men wysheid by Barbaren?’ op ‘Ik pryze onze eeuw, beschaeft door noeste handelaren’. Ook meent Macquet: ‘Waer heel de waereld schier op beurs en markt verkeert, / Wordt best Barbaarschheid afgeleerd’ (‘Zeevaerdy en koophandel’, 211, 209).

92 Helmers, ‘De handel’, 83.

93 Helmers, ‘De handel’, 93.

94 Met deze kritiek sluit Helmers zich aan bij de aanzienlijke groep Nederlandse Rousseaucritici. Rousseau’s werk lijkt getrig gelezen te zijn in Nederland, maar men was uiterst kritisch over zijn verregaande politieke en opvoedkundige ideeën, en over het idee dat de mens in de primitieve natuurstaat de meest ideale situatie vond. In lijn met Herman Pauls betoog, zien we hier echter ook weer bij Helmers, dat Rousseau weliswaar wordt afgevalen, maar dat zijn concepten wel de intellectuele agenda gingen bepalen. H. Paul, ‘Rousseau in de Republiek. Nederlandse reacties op de burgerlijke godsdienst van Jean-Jacques Rousseau’, *Groniek* 3 (1999), 103-113. W. Gobbers, *Jean-Jacques Rousseau in Holland. Een onderzoek naar de invloed van de mens en het werk (ca. 1760-1810)* (Gent 1963).

95 Moens, ‘De koophandel’, 173.

96 Warnsinck, ‘De koophandel’, 313.



flierefluter: 'Slaat op den wilden 't oog; naar ziel en ligchaam tevens / Behoeftig, schijnt hij wel van al 't verdriet des levens / Bevrijd, dat ons zoo vaak ter neêr stort in ellend ... / Maar o! met ons geluk is hij ook onbekend.'<sup>97</sup>

Dit alles verandert drastisch zodra de handel zijn intrede doet. Volgens Helmers is het de handel, die de mensheid heeft opgeheven uit de ellendige oerstaat:

Wat geest, wat godheid sprak? wie heeft de woeste horden  
Vereenigd? wie den Mensch het eerst den Mensch doen worden?  
De Handel was het; ja, Gewijden! hij verscheen,  
En 's Menschen geest ontlook, en bastaardij verdween.<sup>98</sup>

Maar de dichters blijven niet stilstaan bij het stadium van de primitieve oermens en bij de algemene gedachte van de beschavende werking van de koophandel. Ze werken die gedachten uit in een tafereel van de verdere beschavingsgeschiedenis. Al verschillen ze sterk in de nadruk die ze op bepaalde tijdperken leggen en in de aspecten van de koophandel die ze bezingen, ze komen toch vaak overeen in de thema's die ze aan de orde stellen.

### Handel op stoom: zeevaart, kunsten en wetenschappen

Zo schenken de negentiende-eeuwse gedichten bijzonder veel aandacht aan het verband tussen koophandel en scheepvaart. Dit verband werd natuurlijk altijd al wel gelegd, maar het is interessant om te zien hoe de zojuist beschreven combinatie van ideeën er een zeer dwingend karakter aan geeft. Een heel belangrijke consequentie van de ongelijke verdeling der hulpbronnen over de aarde, in combinatie met het 'zachte' streven van de handel om de aarde tot een *global community* te maken, is immers dat ze de handelaar dwingt tot het bevaren der wereldzeeën.<sup>99</sup>

Van cruciaal belang is in dit verband de gedachte dat de handel daardoor ook de moeder van kunsten (in de aloude, brede betekenis van ambachtelijke, technologische en artistieke verworvenheden tezamen) en wetenschappen werd. Immers, doordat de koophandel tot zeevaart leidde, gaf hij ook de stoot tot het ontwikkelen van de daartoe benodigde scheepstechnologie en van instrumenten zoals het kompas. 'Nu schenkt ge, o Handelgod! den zeilsteen de aard'

97 Kerkhoven, 'De koophandel', 15.

98 Helmers, 'De handel', 84.

99 Een vroeg voorbeeld in proza was al de *Intree-redenvoering over de opkomst en den voortgang van de kunst der zeevaart* (Amsterdam 1763), waarmee Pybo Steenstra zijn ambt van lector in de wiskunde aan het Amsterdamse Athenaeum Illustre aanvaardde. Opmerkelijk genoeg opent deze redevoering niet met opmerkingen over de zeevaart maar met een beschouwing over de handel als 'de voornaamste grondslag der Burgerlyke Maatschappy', waarin onder meer: 'De gantsche Aardbodem schynt niet dan een enkele Stad te zyn, wier inwooners door den Koophandel, van alles, wat de vier hoeken der waereld uitleveren, een gemeenen voorraad hebben, en hunnen overvloed elkander mededeelen.' Pas daarna gaat de auteur in op de zeevaart, waarbij hij constateert dat koophandel en zeevaart 'van elkander onafscheidelyk' zijn.

ten troost', aldus Helmers.<sup>100</sup> Enkele negentiende-eeuwse gedichten trekken de lijn zelfs door naar de destijds nog recente uitvinding van de stoomboot, die eveneens aan de handel te danken zou zijn. Zo roept Withuys de handel bewonderend toe: 'Ja, handel, op uw wenk, verhief de mensch, den stoom / Tot adem, die het hout doet leven op den stroom.'<sup>101</sup> Daarnaast dwong de voor de handel zo essentiële scheepvaart ook tot het beoefenen van astronomie, geografie, enzovoort. 'Staan niet de sterrekunde en zeevaart in verband, / En gaat de handel niet met zeevaart hand in hand?', zoals de retorische vraag van Kerkhoven luidt.<sup>102</sup> Het contact tussen de volkeren zorgde er bovendien voor dat niet alleen commerciële goederen, maar ook verschillende vormen van kennis en allerlei onderzoeksubjecten werden uitgewisseld, waardoor kunst en wetenschap zich nog sneller konden ontwikkelen. Iets dergelijks geldt eveneens voor artistieke verworvenheden; ook hier weer is het de handel die aan de basis ligt van alle ontwikkelingen. Zo kwam, volgens Helmers, in Attica het 'voorgeslacht van Plato, [en] Xenophon' eeuwenlang niet verder dan, gekleed in hervenvellen, 'te blakren in de zon'. Aan die betreurenswaardige situatie kwam pas een einde toen de handelsgeest ontwaakte:

Corinthe heft het hoofd uit wederzijdsche baren!  
 De wetenschap, de smaak, de trits bevalligheên  
 Doorweven Attica, en slingren zich dooreen!  
 Uit marmer rijst Atheen! de Handel gaf haar 't leven.<sup>103</sup>

Door het verband tussen handel en scheepvaart kan de geschiedenis van wetenschap, kunst en cultuur in hoge mate mede een geschiedenis van het water worden. Dit biedt sommige dichters tevens de gelegenheid het traditionele thema van de Nederlandse natie als schepper van het eigen grondgebied, 'ontworsteld aan moerassen', op een geheel eigen manier aan de orde te stellen.<sup>104</sup> Bij hen is het niet zozeer de Nederlander die het land heeft geschapen, maar de handel. 'De Handel spreekt! de grond, in wier en moer bedolven, / Rijst magtig naar omhoog, ontscheurt zich aan de golven', aldus Helmers.<sup>105</sup>

100 Helmers, 'De handel', 100.

101 Withuys, 'Het feest van den handel', 198. Kerkhoven ('De koophandel', 13) dicht: 'En nu, niet meer gezind, zich naar Eool te voegen, / Vond hij [de handel] het middel uit, om d'oceaan te ploegen, / Ook zonder wind of stroom'.

102 Kerkhoven, 'De koophandel', 12.

103 Helmers, 'De handel', 93.

104 Zie over dit thema G.J. Johannes, *De lof der aalbessen. Over (Noord-)Nederlandse literatuurtheorie, literatuur en de consequenties van kleinschaligheid, 1770-1830* (Den Haag 1997) 86-89.

105 Helmers, 'De handel', 88. Vrijwel dezelfde bewoordingen in de vierde zang van 'De Hollandische Natie': J.F. Helmers, *De Hollandsche Natie*, editie L. Jensen (Nijmegen 2009) 217. Moens ('De koophandel', 182) dicht: 'De handel schiep moeras en terpen, / ô Neêrland! tot een lagchend oord'. Warnsinck ('De koophandel', 314) zegt over 'die schepping als uit niet': 'Dit, Handel! was uw werk, de taak door u volbragt.'

## Verlichtingsheil, zedelijkheid en deugd?

De handel is, kortom, in de negentiende-eeuwse gedichten dikwijls de kracht die de mens pas echt tot mens maakt. Het is de kracht die sociale contacten tussen mensen, volken en landen teweegbrengt, en die daarmee de aarde tot een vreedzame eenheid omvormt. Ook is het de kracht die ten grondslag ligt aan de opkomst van kunsten, wetenschappen en cultuur in de meest ruime zin van het woord. Daarmee is het tevens de kracht die godsdienst, zedelijkheid en Verlichting brengt. Helmers zegt:

Ja, 't is door Handel, dat het menschlijk denkvermogen,  
Op vleuglen van den geest, zich opheft naar den hoogen;  
Ja, hij verbreedert de aard', verlichting stort hij uit;  
Hij scheurt den slagboom weg, die volk van volken sluit!  
Door hem zijn orde, en tucht, en wet, en regt geboren;  
Verdraagzaamheid! uw stem deed hij aan 't menschdom hooren!  
[...]  
Hij kent geen' eerdienst, neen! dan zedelijkheid en deugd.<sup>106</sup>

Petronella Moens eindigt haar gedicht met de spreuk: ‘De handel doe elk volk verlichtingsheil genieten, / En, tot Gods eer, den boom der kennis wortlen schieten’, en bij Warnsinck is de handel ‘een Godsgeschenk, den milden Gever waard’.<sup>107</sup>

De handel is dus weliswaar een kracht ‘tot Gods eer’ en een ‘Godsgeschenk’, maar niet God zelf. Tegelijk is de handel in deze gedichten toch ook een alles-beheersende macht die, als ware het de ‘hand Gods’, de geschiedenis beheerst. Warnsinck prijst de handel bijvoorbeeld als de bron van het aards geluk, als zon en als ‘ware levensboom’. De associatie met de God van het Oude Testament ligt hier wel zeer voor de hand. Nog sterker is dit het geval bij Helmers, die de handel toezingt met de woorden: ‘Gij hebt den Mensch gevormd, door u is 't dat hij denkt’, en bij Van den Broek is voortdurend sprake van ‘de Groote Handelgod’.<sup>108</sup>

Deze opvatting van de handel als goddelijk scheppende, zachte macht die verlichtingsheil, zedelijkheid en deugd brengt, roept echter opnieuw de principiële vraag op of de koophandel niet bij uitstek het middel is om te voldoen aan hebzucht, aan een begeerte naar rijkdom en luxe.

## Schraapzucht en martelgloed

We zagen dat de achttiende-eeuwse gedichten het spanningsveld tussen de verschillende belangen die de koophandel oproept, voornamelijk bespraken op het niveau van de individuele handelaar. Wanneer de koopman de juiste balans

<sup>106</sup> Helmers, ‘De handel’, 95-96.

<sup>107</sup> Moens, ‘De koophandel’, 184; Warnsinck, ‘De koophandel’, 318.

<sup>108</sup> Helmers, ‘De handel’, 92; Van den Broek, ‘Nederlands koophandel’, passim.



*Afb. 3 Decoratie met het thema Koophandel, verbeeld door een trofee met een Mercuriusstaf, hoornen van overvloed, drietanden en guirlandes. Deze sokkel werd opgericht op de Herengracht, ter gelegenheid van het bezoek van de prins en prinses van Oranje aan Amsterdam op 19 september 1816. Collectie Rijksmuseum Amsterdam, Objectnummer RP-T-00-3860.*

tussen eigenbaat en nijverheid weet te vinden hoeft luxe geen bedreiging te vormen, noch voor hemzelf, noch voor de samenleving. Voor de negentiende-eeuwse dichters is deze spanning op een ander niveau komen te liggen. Het debat over de bedreigende aspecten van weeldezucht heeft zijn urgentie verloren. In het verarmde Nederland van de na-Napoleontische tijd is weeldezucht niet de meest opvallende keerzijde van de *doux commerce*. Het ideaal wordt veeleer ondergraven door de 'zwarte geschiedenis' die steeds moeilijker te negeren blijkt: de handel is evident ook de motor geweest van tal van allesbehalve beschaafde verschijnselen als moordende concurrentie, handelsoorlogen, uitbuiting en slavernij. In *Commerce and its discontents* laat A.F. Terjanian, onder meer via een analyse van Raynals eerder genoemde *Histoire des deux Indes* en de receptiegeschiedenis daarvan, zien dat het ideaal van de *doux commerce* al in

een vroeg stadium tegenstemmen opriep.<sup>109</sup> Met name in het laatste kwart van de eeuw wijzen critici steeds vaker op de slavenhandel, en meer in het algemeen op het lot van de oorspronkelijke bewoners der koloniën. Als de handel werkelijk een kracht was die, om de formulering van Withuys nogmaals te citeren, de mens 'ontblindt' en tot verlicht wereldburger maakt, hoe kon die ontblinde wereldburger dan het leed aanzien van de tallozen die moesten lijden opdat hij zijn handelszucht kon bevredigen?<sup>110</sup>

Aan de dichters van de Nederlandse koophandelsgedichten rond 1770 was dit soort vragen niet erg besteed. Sterker nog, de gekoloniseerde en verhandelde volkeren mochten zich volgens Macquet juist verheugen in de ontdekkingszucht en zendingsdrift van de Nederlanders:

De Godsdienst heeft het nut der zeevaart ondervonden.  
Zy plant het kruis op barre gronden;  
Verlichtte met de toorts der waarheid in heur hand  
Barbariesch oost- en westerland.<sup>111</sup>

Voor de negentiende-eeuwse dichters, levend in een tijdperk van sterk groeiend abolitionisme, is deze zienswijze veel moeilijker vol te houden. Weliswaar gaan Helmers, Kerkhoven en Van den Broek het probleem uit de weg, maar Warnsinck, Moens en Withuys hebben kennelijk het idee dat ze er niet omheen kunnen. Warnsinck vraagt zich bijvoorbeeld af of we de uitmoording van de Amerikaanse indianen door de Spanjaarden moeten zien als 'zegepraal' van de handel. 'Neen, Handel! neen; die schand' moet nimmer u besmetten', luidt het antwoord.<sup>112</sup> Het ging hier volgens de dichter om 'dweepzucht' en om een 'onverzaad'bre dorst naar rijkdom, rang en eer'. Dit was 'geen zucht tot handel, maar tot plonderen en roven'. Bovendien wijst Warnsinck er nog eens op dat de genocide werd gepleegd door (katholieke) Spanjaarden en niet door (calvinistische) Hollandse kooplieden: 'Een valsche godsdienstleer, door vrekheid uitgedacht / Schonk aan der priest'ren list eene onweërstaand're kracht'. Withuys en Moens wijzen op Engeland en Amerika. Daar heeft, zoals Withuys het uitdrukt, de handel de 'martelgloed' gedooft.<sup>113</sup>

Petronella Moens werkt het thema het verste uit. In een tiental strofen beoogt ze onder meer dat het niet de handelsgeest was, maar 'blinde dweepzucht', 'schraapzucht' en 'baatzucht', die tot de uitmoording van de Amerikaanse indianen leidde. Ook het 'afgrijslijkst lot' van de Afrikaanse slaven was

109 Terjanian, *Commerce and its discontents*; zie ook L. Dickey, 'Doux-commerce and humanitarian values. Free trade, sociability and universal benevolence in eighteenth-century thinking', *Grotiana* 22/23 (2001-2002) 271-318. Overigens relativeerde Hirschman zelf de universele invloed van de *doux commerce*-gedachte al in 'Rival interpretations'.

110 In *The passions and the interests*, 62, wijst Hirschman er in dit verband op dat Marx en Engels onderling graag bittere grapjes maakten over het hele idee van de *doux commerce*. Zo liet Marx in *Das Kapital* juist een beschrijving van de gruweldaden der Hollanders in hun koloniën volgen door de woorden: 'Dat is nu de *doux commerce*'!

111 Macquet, 'Zeevaerdy en koophandel', 209.

112 Warnsinck, 'De koophandel', 312.

113 Withuys, 'Het feest van den handel', 200.

geen gevolg van ‘eedgehandel’, maar van ‘vrekheids lage drift’.<sup>114</sup> Sterker nog, de ware handelsgeest heeft de slaven inmiddels bevrijd. Aldus Moens, die het verbod uit 1807 van het Verenigd Koninkrijk op de Trans-Atlantische slavenhandel, wat prematuur, lijkt te zien als een algehele afschaffing van de slavernij: ‘Brak ’t handeldrijvend Albion / Vol grootheid niet het juk der slaven?’ Niet alleen in Amerika, maar ook in Australië is de ‘verlichtingstoorts ontstoken’ door de handel, die daar ‘boei noch lijden’ heeft gebracht. De ware handelsgeest is immers ‘wars van juk en kluister’.

De ‘handelzucht’ is dus weliswaar gebaseerd op het ‘begeervermogen’, zoals Moens dat noemt, maar de ware koophandelsgeest slaat nooit om in excessieve begeerte, waardoor men de medemens schade wil toebrengen of oorlog wil voeren.<sup>115</sup> Integendeel, de koophandel blust de ‘woeste krijgsroem’ uit en zorgt voor een algehele ‘broederband’ op aarde.<sup>116</sup> Juist de vergezochtheid van dit soort redeneringen wijst erop hoeveel de dichters eraan gelegen is te kunnen volhouden dat de handel de motor achter de beschaving is. Tegelijkertijd blijkt eruit dat de idee van de *doux commerce* ook in Nederland zijn langste tijd alweer gehad heeft en moeilijk onverkort valt te handhaven.

### Tot besluit. Het einde van een lange traditie

In de periode 1770-1830 wordt zo met enige regelmaat en heel uitbundig het ‘feest van de handel’ gevierd, waarbij vooral voor de negentiende-eeuwse gedichten geldt wat Huet over het gedicht van Withuys opmerkt: ‘De vorm van dit lied is die van een toast, door een jeugdig zanger uitgebragt aan het slot van een overvloedig souper.’ Achteraf bekeken lijken de tijdstippen van de piekmomenten goed te verklaren: hoewel rond 1770, 1815 en 1825 in toenemende mate sprake is van een Nederlandse economie die onder druk staat, zijn er telkens ook lichtpunten aan de horizon. Rond 1770 is er het vertrouwen dat initiatieven van verlichte burgers het verval zullen weten te overwinnen door mentaliteitsveranderingen. Na het absolute dieptepunt van de Franse bezetting kondigt rond 1815 het vertrek van Napoleon een nieuwe glorie tijd aan. En hoewel er in 1825 van alle positieve verwachtingen maar bitter weinig is terechtgekomen, gloeit er opnieuw enige hoop aan de horizon: de neo-mercantilistische koning Willem I maakt de economie tot speerpunt van zijn beleid, onder meer met zijn veelgeprezen initiatief tot de oprichting van de Nederlandsche Handel-Maatschappij in 1824 – het jaar van de Gentse poëzieprijsvraag. Hoewel lof voor de vorst in de gedichten uit deze periode opvallend afwezig is, is de optimistische toon ervan wellicht toch mede te danken aan verwachtingen die door initiatieven als deze werden geschapen. Daarmee is echter ook meteen een mogelijke oorzaak voor het verdwijnen van het genre gegeven. Met zijn

114 Moens, ‘De koophandel’, 177-181.

115 Ibidem, 174.

116 Ibidem, 176.

stimuleringsbeleid voor de industrie in het Zuiden van het Koninkrijk boekte Willem I immers aanzienlijk meer succes dan met zijn initiatieven ter bevordering van de koophandel, zoals de NHM en het Cultuurstelstel.

### Poëzie of vakjargon?

Een andere mogelijke oorzaak van het verdwijnen der omvangrijke koophandelsgedichten na 1830 ligt in het feit dat rond deze periode ook in Nederland de meer analytisch-theoretische benadering van de economie langzamerhand veld begint te winnen. Opvallend in de hier besproken gedichten is namelijk dat ze uiteraard wel verwijzen naar allerlei economische verschijnselen, maar dat ze hoogst zelden de bijbehorende technische termen, zoals ‘arbeid’, ‘kapitaal’, ‘lonen’, ‘prijzen’, ‘import’ en ‘export’ bevatten. Op zichzelf is het volstrekt begrijpelijk dat dichters zulke weinig poëtische termen graag vermijden. Maar ze kunnen dat ook gemakkelijk doen, omdat de economische wetenschap zelf in Nederland, nog lang na Adam Smith, weinig theoretisch-technisch van aard is: ‘Een trend naar een systematische, algemene economische wetenschap was er hier niet en ook de invloed van, of zelfs de bekendheid [...] met Smith was miniem.’<sup>117</sup> Daardoor konden de gedichten over de koophandel nog lange tijd mede het karakter van leerdicht behouden: ze gaven op poëtische wijze inzichten weer uit een wetenschap die zelf nog in hoge mate niet theoretisch-technisch maar praktisch, dan wel filosofisch of historisch van aard was, en die zich gewoonlijk niet richtte op specialisten maar op een algemeen publiek.<sup>118</sup> De negentiende-eeuwse koophandelsdichters waren dan ook geen van allen economisch deskundigen in eigenlijke zin. Wel is het interessant dat het hier gaat om dichters die in het dagelijks leven direct of indirect betrokken waren bij de handel: Hagedoorn en Bakker waren koophandelaren, Helmers handelaar in bouwmetaal, Warnsinck suikerraffinadeur en Nutsbestuurder, Kerkhoven commissionair, en Van den Broek wordt de ‘poëtische pakhuisnecht’ genoemd. Withuys (zoon van een belastingambtenaar) was werkzaam als boekhouder bij het Commissariaat tot de Conversie der Staatsschulden en zou tussen 1837 en 1841 de redactie voeren over *De avondbode. Algemeen nieuwsblad voor staatkunde, handel, nijverheid, landbouw, kunsten, wetenschappen, enz.* Een specifiek economische scholing bezaten deze dichters echter niet. Zoals dat voor zoveel wetenschappelijke onderwerpen geldt, was ook de economie destijds in Nederland nog een zo weinig gespecialiseerd vak dat leken kennis konden nemen van bestaande ideeën en er op een enigszins behoorlijk niveau over konden meepraten – of dichten.

117 Bots, ‘Economisch denken tijdens de Republiek’, 320.

118 Zo bijvoorbeeld het antwoord van J. van Ouwkerk de Vries op een prijsvraag van de Hollandse Maatschappij der Wetenschappen, *Verhandeling over de oorzaken van het verval des Nederlandschen handels en de middelen tot herstel of uitbreiding van denzelve* (Haarlem 1827), bezorgd door H.W. Tydeman met een ‘Advies’ van G.K. van Hogendorp.

Het befaamde Organiek Besluit van 2 augustus 1815, waarin een nieuwe organisatie van het hoger onderwijs werd geregeld, vermeldde economie ('staat-huishoudkunde') voor het eerst als universitair vak. In 1825 merkte de Leidse hoogleraar H.W. Tydeman dan ook hoopvol op dat de Nederlanders weliswaar 'in Staats-huidhoudkundige begrippen nog ruim eene eeuw ten achteren' waren, maar dat 'de dag voor deze wetenschap bij ons eindelijk aangebroken [schijnt]'.<sup>119</sup> Dit viel in de praktijk aanvankelijk nogal tegen. Onder meer doordat het nieuwe vak was ondergebracht in de faculteit der Rechtsgeleerdheid, bleek er geruime tijd nog weinig emplooi voor een meer theoretisch-technische benadering. De door Tydeman in 1825 aangekondigde voortzetting van de uitgave van Adam Smith's *The wealth of nations* in Nederlandse vertaling, die eind achttiende eeuw wegens 'gebrek aan debiet' gestaakt was, ging dan ook niet door.<sup>120</sup>

Ook de nog lang gehandhaafde voorkeurspositie van het Latijn in het universitaire onderwijs bevorderde de ontwikkeling van de economische theorievorming in Nederland niet erg. Nog in 1843 zag Gerrit de Clercq zich gedwongen zijn Leidse proefschrift over de Nederlandsche Handel-Maatschappij te schrijven in 'een Latijn, waar Cicero zich in zijn graf bij zal omdraaijen'.<sup>121</sup> De NHM zelf werd *Societas Mercatoria Neerlandica*, administratief kapitaal werd *sors administrans* en batig saldo *redituum residuus*. De Clercqs kunstgrepen bewezen echter wel dat het vermijden van een specifiek-economisch begrip- en apparaat steeds problematischer werd. Daarmee werd tegelijk het vervaardigen van een werkelijk poëtisch gedicht over economische onderwerpen – en zeker een leerdicht dat volgens de aloude traditie streefde naar een verklanking van wetenschappelijke inzichten – een steeds lastiger opgave.

### Een achterhaald genre

Meer in het algemeen gesproken werd in de negentiende-eeuwse wetenschapsbeoefening de kloof tussen wetenschappers en leken in hoog tempo wijder. Het leerdicht verdronk nu in een vloedgolf aan populairwetenschappelijke publicaties die deze kloof trachtten te verkleinen, maar die in proza gesteld waren. Op het moment dat Huet zijn recensie publiceerde, werd het leerdicht al steeds vaker beschouwd als een achterhaald overblijfsel uit vroeger tijden. Volgens de nieuwere poëzieopvattingen moesten gedichten niet belerend maar ontroerend zijn.

119 Voorrede bij J. Marcet, *Grondbeginselen der Staats-huishoudkunde, in gemeenzame gesprekken* (Dordrecht 1825).

120 Hierover A. Heertje, 'Naspeuringen naar de eerste Nederlandse vertaling van "The Wealth of Nations" van Adam Smith', in: J. Bruijn e.a. (red.), *Boekenwijsheid. Drie eeuwen kennis en cultuur in 30 bijzondere boeken. Opstellen bij de voltooiing van de Short-Title Catalogue, Netherlands* (Zutphen 2009), 258-266. Het zou nog tot 2009 duren voordat de eerste volledige uitgave van *The wealth of nations* in het Nederlands verscheen.

121 P.J. Meertens, 'De jeugd van Gerrit de Clercq', *De Gids* 108 (1944-1945), 14-32 en 56-85; aldaar 83-84.



Een voor de hand liggende opvolger van het koophandelsgedicht-als-lofdicht had misschien nog wel de lofzang op de opkomende industrialisering kunnen zijn. Hier was het probleem echter dat de grote maatschappelijke gevolgen van het industrialiseringsproces zich alom in Europa al volop hadden gemanifesteerd toen de industrie in Nederland eenmaal goed op gang kwam. De orthodoxe Isaac da Costa was zeker niet de enige die de voortschrijdende industrialisering en haar symbool bij uitstek, 'de stoom', verbond met termen en begrippen als 'ongeloof', 'maatschappijontwrichting', 'staatsveranderingen' en 'kankrend pauperisme'.<sup>122</sup> Ook bij zijn minder fundamentalistische collegadichters blijft het lang zoeken naar een lofzang op de fabrieksschoorstenen en hun zegenrijke rookwolken.

Een meer algemene functie van de koophandelsgedichten, die van lofzang op het vaderland, hield langer stand dan die van leer- of lofdicht op economische verschijnselen. Weliswaar maakte Huet er in zijn recensie al bezwaar tegen dat bij dichters als Withuijs zo nationalistisch 'getrompt en geruiterd' werd, maar deze kritiek werd destijds nog zeker niet algemeen gedeeld.<sup>123</sup> De namen van Tromp en De Ruiters zouden nog talloze malen met ere genoemd worden in lofdichten op de natie. Maar van een sterk op de economie gerichte invalshoek was in die gedichten geen sprake meer.

*Gert-Jan Johannes is als onderzoeker verbonden aan het Onderzoekinstituut voor Geschiedenis en Cultuur (OGC) van de Universiteit Utrecht. Hij publiceert over Nederlandse literatuur- en cultuurgeschiedenis van de achttiende en negentiende eeuw en over de geschiedenis van bedrijven en stichtingen. Op dit moment is hij bezig met een boek over Koninklijke Boom uitgevers. Inger Leemans is hoogleraar Cultuurgeschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam en bestuurslid van ACCESS – The Amsterdam Centre for Cross-Disciplinary Emotion and Sensory Studies (<http://access-emotionsandsenses.nl/>). Zij publiceert over vroegmoderne cultuurgeschiedenis, emotiegeschiedenis, Digital Humanities en culturele economie. Op dit moment werkt ze aan een cultuurgeschiedenis van de aandelenhandel. Gert-Jan Johannes en Inger Leemans schreven samen Worm en donder. *Geschiedenis van de Nederlandse Literatuur 1700-1800. De Republiek* (Prometheus, 2013).*

*Correspondentieadres: Inger Leemans, Vrije Universiteit. Faculteit der Geesteswetenschappen, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam. E-mail: i.b.leemans@vu.nl. Gert-Jan Johannes, Universiteit Utrecht, Faculteit der Geesteswetenschappen, Drift 6, 3512 BS, Utrecht. E-mail: gjjohannes@cs.com.*

<sup>122</sup> Bijvoorbeeld I. da Costa, 'Wachter! wat is er van den nacht?', *Kompletee dichtwerken* III (1891) 2-4; '1648 en 1848', *Ibidem*, 24. Zie ook G.J. Johannes, 'Van "Tijdzang" naar "Hollandsche politieke poëzij"', *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek* 10 (1989), 101.

<sup>123</sup> Busken Huet, 'Gedichten van [...]', 134.